
3 1761 07369341 8

Steklov, IUrii Mikhailovich
Karl Marks

HX
39
.5
S719
1922

Ю. СТЕКЛОВ

КАРЛ МАРКС

ЙОГО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ
1818 — 1883

КОΣМОΣ

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

Ю. СТЕКЛОВ

KARL

КАРЛ МАРКС

ЙОГО ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ

1818—1883

ВАСИЛЬ ДУДАР

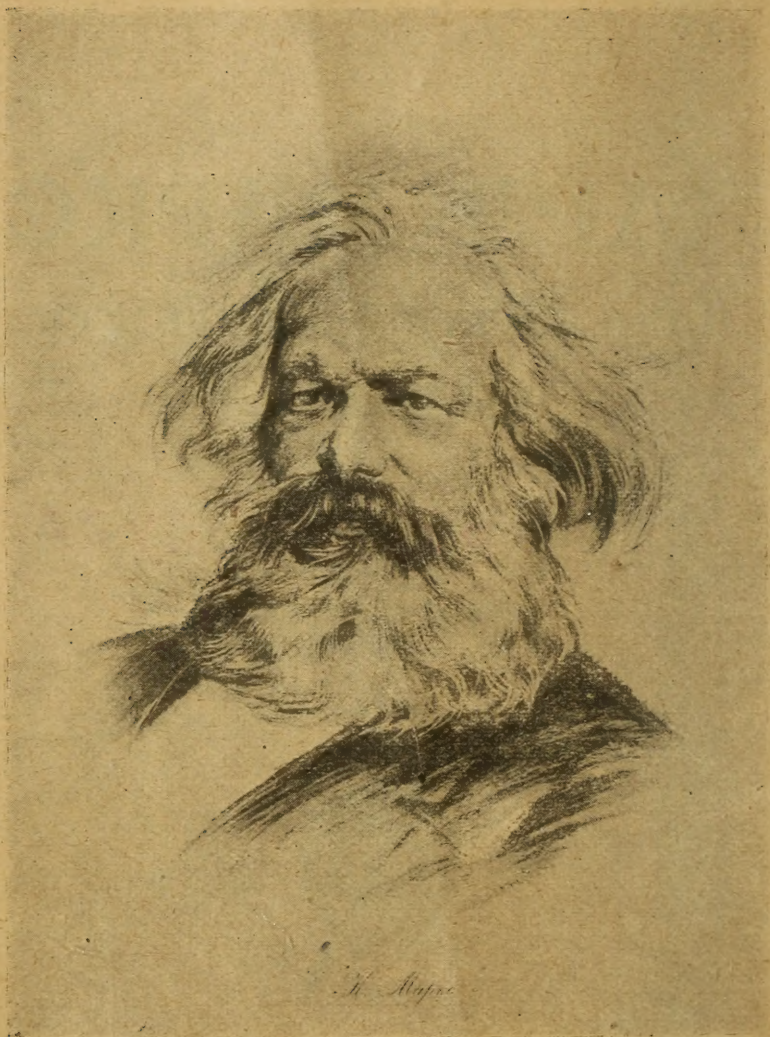
ПЕРЕКЛАД ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ЕВГ. КАСЯНЕНКА

JUL
20
1983

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИД. Т-ВО „КОСМОС"
ХАРКІВ — БЕРЛІН — НЬЮ-ЙОРК
1922

HX
39
.5
S719
1922

К. Маркс

ВАСИЛЬ ДУДАР

Роки підготовки.

Карл Маркс народився в Трирі 5 травня 1818 р. в заможній інтелігентній родині. Батько його—адвокат, а далі радник юстиції, — Гайнріх Маркс був поміркованим пруським лоялістом; року 1824 він зо всією родиною вихрестився в протестанта, і то не через якийсь едикт проти жидів, як гадали деякі біоґрафи, а просто через те, що йому хотілося як найтісніше ввійти в склад пруського культурного суспільства. Мати Марксова була голандською жидівкою і до самої смерти говорила по-німецькому з акцентом. Загалом від старо-жидівських традицийних забобонів родина Марксова була вільною, але ж і революційної атмосфери в ній не було; революційного духу набрався Маркс уже в універсітеті, найбільше — від самотужної крітично-наукової роботи.

Уже змалечку Маркс відзначався своїми здібностями; помічаючи їх, батько Марксів прочував, що його синові доведеться відограти не аби-яку ролю в історії людства; мати вважала його за щасливця, бо все, що б він не задумав, удавалося йому; жваво та весело починав юнак свою життєву путь. По 17 роках скінчив він Трирську гімназію (р. 1835), при чому здобув похвальний вирок за успіхи в старовинних мовах та за дотепні переклади й пояснення найтяжчих уривків зо старовинних клясиків, а «саме тих, де труднощі перекладу полягали не стільки в властивостях мови, скільки в самій суті справи та в способах розмірковування».

Незабаром після того вступив Карл Маркс до юрідичного факультету Бонського університету, де перші часи поводився як звичайнісінький німецький бурш — бився на поєдинках, складав кепські вірші та часто і не по-троху позичав гроші. Обурений батько суворо дорікав синові за таку «дикунську» поведінку; по волі батьковій довелося синові перейти на початку другого семестру до Берлінського університету, але перед від'їздом до Берліну він заручився с подругою дитячих часів Дженні фон-Вестфален, що була старша за нього на 4 роки. Вона походила с пруського шляхетного роду фон-Вестфаленів (пізніше брат її був міністром реакційного пруського кабінету), а з боку матері була споріднена з шотландським велико-панським родом герцогів Арґайль [1]). Батьки Марксові жили з родиною Вестфален добре, і тому вимога сина не оповіщати поки що про заручини трохи збентежила їх. Але про шлюб ще не час було й гадати. Молодому Карлові треба було в Берліні, тодішніх «Атенах на Шпрее», студіювати далі юрідичні науки, філософію Геґеля, складати великі дісертації з метафізики права, щоб слідом за тим без жалю дерти їх, та знову, як і перше, писати кепські вірші та довгі листи до своєї нареченої. Уже тоді молодий Маркс виявляє надзвичайну наукову працьовитість — він за час пробування в універсітеті надіслав до своєї Дженні три томи власних віршів, склав де-кілька творів с філософії права (один з них був обсягом на 300 аркушів), студіював історію літератури та мистецтва, вчився італійської та англійської мов, природознавства — і врешті допрацювався до перевтоми та нервового

---

[1]) В початку 50-тих років Маркс пробував в Анґлії як еміґрант і дуже бідував. Жінка його наважилася звернутися до своїх вельможних родичів за допомогою; і от тодішній голова роду Арґайлів прислав своїй родичці в відповідь біблію, порадивши їй частіше читати цю книгу, щоб повернутися на праведну путь та здобути порятунок душі.

розладнення. Спадала на думку Марксові і вчена карьєра та професура, але переміг інстинкт агітатора й борця, і він узявся до літературної діяльности.

Батькові його не довелося дожити до конфлікту, що мав би повстати між ними на грунті революційного напрямку, до якого почав навертати молодий Маркс (Гайнріх Маркс помер р. 1838). В той саме час потрапив Маркс під вплив берлінського гуртка молодих «лівих геґельянців» — історіка Карла Каппена, філософа Бруно Бауера та інших. Хоча Марс був років на десять молодший за своїх товаришів, і хоча вони вже тоді були людьми не абиякими, проте вони одразу визнали за молодим Марксом перевагу і ставились до нього не як учителі, а як рівні товариші. Та як що старші товариші мали на Карла Маркса вплив, то з другого боку і молодий учений, цей «склад ідей», впливав і на них, про що вони жартома, але щиро, і самі признавалися. В гуртку молодих геґельянців, на грунті абстрактних міркувань та всебічного розроблення «філософії самосвідомости» (філософія Геґеля), провадилась, власне кажучи, гостра крітика тодішнього соціально-політичного ладу Німеччини та вироблялися суто-демократичні ідеї, що виявляли поривання тодішньої ліберально настроєної буржуазії. Пруський уряд поглядав на лівих геґельянців скоса, а реакційна гонитва проти Бруно Бауера, що втратив катедру, показала Марксові, що йому також не пощастить на професорській карьєрі. Правда, 15 квітня року 1841 йому випало одержати докторську ступінь від Єнського універсітету [2]), але ж гадку про професуру довелося кинути остаточно.

---

[2]) Докторську дісертацію свою «Про ріжницю між натурфілософією Демокріта та Епікура» Маркс присвятив батькові Дженні, Людвікові фон-Вестфален. В передмові до неї знаходимо вірш Есхила: «По правді кажучи, ненависні

Маркс удався до опозіційної публіцистики. В ті часи Прусія переживала епоху політичної «весни». Буржуазія сміливо поривалася до політичної волі, а реакційний уряд, огризаючись та упинаючись, мусив де в чім поступатися, бо мав не аби-які фінансові замороки. Першу статтю свою Маркс скерував проти спроб уряду спарувати цензуру зо свободою друку. Статтю призначалося для журналу «Німецький Щорічник» (Deutsche Jahrbücher), що видавав його Арнольд Руге, в ті часи — політичний радікал: але через тодішні цензурні умови вона побачила світ тільки в двохтомовім збірнику «Анекдоти», що вийшов року 1841 в Швайцарії. Ця стаття Марксова, виявляючи всі суперечности пруської цензурної інструкції та блискуче доводячи, що право на свободу друку, як на один із засобів боротьби за істотні принціпи громадського життя, треба встановити в державі непохитно, — одразу привабила увагу всього культурного суспільства до молодого публіціста. І коли ліберальна райнська буржуазія заклала для боротьби з абсолютизмом щоденну «Райнську Газету» (січень 1842 р.), то Маркс став спершу її постійним співробітником, а далі (з осени 1842 р.) і редактором. Програма газети вимагала загального виборчого права, політичних свобод, прогресивного прибуткового податку, скасування постійної армії, то-що. Серед талановитих співробітників газети (Каппен, Бруно Бауер, Макс Штірнер та Мусій Гесс) Маркс був видатніший за всіх; його блискучий стиль, непохитна логіка, політична чулість та жвавий темперамент — робили

для мене всі боги», та горді слова Прометея до слуги богів Гермеса:

Гермесе, знай, що ланцюгів і кари
Не заміняв би я на твою долю,
Щоби гонцем моторним бути,
Як ти — в царів.

Цітати ці для Маркса вельми характерні, — він уже тоді почував себе тираноборцем.

його незамінним публіцістом. Але незабаром Маркс переконався, що не вельми добре знається він на економичних справах взагалі та на соціалістичних сістемах зокрема.

В ті часи Маркс не був іще комуністом, а тільки гострим та рішучим демократом. Що він не вельми добре шупив в економичних проблемах, в тім він одверто признався, коли повстало питання про дрібних мозельських селян-винoробів. Та хоча він і не був тоді ще соціалістом, все ж, підлягаючи тільки щиро-демократичному інстинктові, він гостро повстав проти привилеїв великих землевласників і на користь дрібних власників, селян-винoробів. Але думка про те, що в сфері «матеріальних інтересів» він є тільки ділетантом, вельми його бентежила, і коли припинено було «Райнську Газету» (року 1843), він навіть трохи зрадів, бо це давало йому змогу зійти на який час с публіцістичної арени та взятися до кабінетної праці. Не довго животіла «Райнська Газета», але за час її недовговічного існування Маркс зумів утворити з неї бойового органа, що відограв не аби-яку ролю в справі розбуркання німецької демократії.

Року 1843 Маркс нарешті одружився з Дженні Вестфален і виїхав з молодою жінкою до Парижу, де вкупі з Руге почав видавати радікальний журнал «Німецько-Французький Щорічник»: пруські умови робили видання демократичного органу в самій Прусії неможливим. В цьому журналі, крім Маркса та Руге, брали участь Енґельс, Гесс, Гайнрих Гайне, поет Гервеґ, Файербах, Якобі та Бакунін. Року 1844 вийшла перша подвійна книжка нового журналу: в ній Маркс надрукував три листи до Руге про політичне становище Німеччини, статтю «Крітика геґелівської філософії права» та статтю «Жидівське питання».

В листах до Руге Маркс протестує проти політичного песімізму та запевнює, що економичний

розвиток сам підготовляє всі елєменти прийдешнього політичного перевороту; тут він у неясних іще виразах натякає на значіння продєтаріату в тих соціальних струсах, що стоять уже на черзі, і одкидає утопічні сістеми соціалізму, ще не протиставляючи їм, однак, своєї власної сістеми крітичного комунізму. Все ж він визнає за тимчасове завдання революційної опозиції коли не вироблення позітивних засад та точних формул, то «нещадну крітику всього на світі сущого, крітику, яка б не боялася ні своїх результатів, ні конфліктів з урядовою владою».

Ще ясніше процес переходу Маркса від сістеми геґельянства до своєї власної сістеми (марксізму) виявляється в передмові до його «Крітики геґелівської філософії права». Тут Маркс виходить з антирелігійної крітики Файєрбаха, але йде далі свого вчителя, трактуючи справу з боку конкретнішої історичної точки погляду; він намагається крітику неба повернути на крітику землі, крітику релігії — на крітику права, крітику богословья — на крітику політики. Маркс добре розуміє, що питань сучасности не можна розвьязати філософськими розмірковуваннями. «Зброя крітики не може, звичайно, заступити крітику зброї, — каже він. — Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною ж силою; але й теорія обертається в матеріальну силу, *коли захоплює маси*». А теорія опановує маси, «як тільки вона стає радікальною». Яка ж кляса людности тодішньої Німеччини здатна була стати в авангарді боротьби за загальне визволення, проголошене філософією? Аналізуючи абстрактну «істоту» клясових відносин, Маркс відповідає на це питання так само, як він одповів трохи згодом, покладаючись на результати аналізу конкретних відносин буржуазного суспільства: «пролєтаріат».

В статті «Жидівське питання», що крітикує погляди Бруно Бауера, Маркс іде ще далі, — він

запевняє, всупереч Ґеґелю, що суспільство первує перед державою, а не навпаки. Він зазначає, що вже за античних та феодальних часів суспільство було необхідною основою держави, як і в наші часи. Тільки в останні часи протилежність між суспільством та державою так виросла і разом с тим так спростилася, що надалі вона вже повинна перетворитися в свідому організацію громадських сил, яка, в кінцевім сінтезі, скасує суперечність між громадською анархією й державним поневоленням і визволить людину економично, зробивши її паном над усіма засобами людського життя.

Як бачимо, в цих статтях (в неповних, правда, та зародкових формах) зазначаються майбутні погляди творця матеріалістичного розуміння історії. Пильне студіювання політичної економії з одного боку та події бурхливого тоді французького життя з другого, привели Маркса до того, що він поволі з лівого геґельянця та гострого буржуазного демократа почав обертатися в щирого соціаліста, або «комуніста», як тоді висловлювалися, щоб одрізнитись од прихильників усяких утопічних, напів-міщанських соціалістичних сістем. В самій Франції клекотіла завзята боротьба кляс, партій та напрямків; перед очима Маркса буржуазна демократія відходила від демократії соціалістичної; робітники, що до того часу слухняно тяглися на буксирі за буржуазними революціонерами, намагалися виступати самотужки і виставляли соціальну проблєму в її найгострішому вигляді повороту індівідуальної власности в власність соціальну. Вони пішли в ріжні таємні товариства, витрутивши з них мало не весь інтелігентний елємент. Париж уявляв тоді арену палких ідейних бойовисьок та лябораторію соціальних сістем. Поруч з уламками старих утопічних шкіл виникали нові утопічні секти, як, наприклад, прихильники Кабе, але з'являлися також елєменти нового пролєтарського світогляду на руїнах старих пережитих ідеоло-

гії (як, напр., блянкізм). Треба зауважити, що блянкісти, цей найздоровший і найенергійніший елємент всього тодішнього французького робітничого руху, мали не аби-який вплив на німецьких інтелігентів та робітників, що перебували тоді в Парижі, вербуючи їх у свої таємні товариства. За три роки (1844—1847) невтомної жвавої наукової роботи під клекіт бурхливого паризького життя, Маркс, повсякчас крітикуючи та контролючи себе, виробив і обгрунтував свій новий світогляд, що пізніше став відомий під назвою *наукового соціалізму*. Од старого утопізму він одрізнявся, головним чином, своїм крітичним та реалістичним характером.

Року 1844 Маркс спізнався в Парижі з Енґельсом, с котрим уже до самої смерти щиро товаришував. Вдвох вони проробили величезну роботу крітичного перегляду старого соціалізму та обгрунтовання нового крітичного комунізму, або наукового соціалізму. Кожен з них дійшов до нього самостійно і незалежно один од одного, але остаточно його було оброблено тільки в результаті спільної їхньої роботи. Спочатку в роботах Енґельса переважували економичні мотиви, а Маркс орудував переважно філософськими міркуваннями, але згодом вони ролями помінялися: Маркс узявся, головним чином, за розроблення нової науки з економичного боку, а Енґельс — за загально-філософське її обгрунтовання і за її оборону од нападів ворогів.

Вироблення нового світогляду.

Перше, ніж точно формулювати та обгрунтувати свою нову точку погляду, Марксові треба було як найшвидше розбити всі попередні ідеалістичні й утопічні сістеми, які нещодавно він і сам іще визнавав. Він роспочав нещадну боротьбу з революційним романтизмом та ідеалізмом; бився завзято,

ВАСИЛЬ ЛУПА

побиваючи ворогів смертельним боєм, дослухаючись духу. Бо в них, в тому романтизмі та ідеалізмі, на думку Маркса, полягала найбільша перепона на шляху пролєтаріату до визволення, чого не можна здобути, доки робітнича кляса не осягне повної самосвідомости. Розвиткові самосвідомости пролєтаріату надавав Маркс у своїх публіцистичних творах вельми серйозного значіння; через те він і заживав такої гострої полєміки з усіма науковими сістемами та окремими особами, які, на його думку, могли загальмувати або затемнити свідомість робітничої кляси; через те й полєміка його була гострою та нетолєрантною, хоч вона й виходила з широких соціальних мотивів.

Після того, як припинено було «Німецько-Французького Щорічника», що сталося почасти через непорозуміння Маркса з редактором цього журналу, буржуазним радікалом Руге, Маркс працював у німецькій газеті «Вперед» (Vorwärts), видаваній у Парижі якимсь Беренштайном. Газета була гостро-революційного характеру та відзначалася надзвичайно сміливим тоном; незабаром вона обурила проти себе пруський уряд, і от, на жадання пруського посла, 1 січня 1845 року всіх більших співробітників газети було вислано є Парижу. Маркс виїхав до Брюселю. Тут він написав свого відомого памфлєта «Свята родина», або «Крітика крітичної крітики», скерованого проти свого колишнього приятеля Бруно Бауера та його прибічників. В цьому памфлєті Маркс остаточно пориває з німецьким ідеалізмом та утопізмом 40-их років і одверто виступає соціалістом-реалістом та творцем ідеології пролєтаріату, що саме тоді починав прокидатися. І далі, в цілій низці інших статей, .скерованих проти буржуазних демократів та утопістів того часу, Маркс вияснював свою точку погляду та розроблював свій світогляд. Вкупі з Енґельсом написав він двохтомову крітику післягеґелівської філософії, але, не маючи

змоги надрукувати цю роботу, вони без великого жалю віддали свій рукопис «на крітику мишам», тим паче, що вони досягли своєї головної мети, а саме — уяснення собі своїх власних поглядів. (З цього періоду збереглися тези Маркса про Фаєрбаха).

В Брюселі ж Маркс уперше взявся до практичної діяльности, а саме — до пропаганди серед тамтешніх німецьких еміґрантів. Не задовольняючись діяльностю літературною, призначеною здебільшого для осіб освічених, вони заклали в Брюселі німецьку робітничу спілку, де викладались лєкції політичних та економичних питань (з де-яких Марксових лєкцій пізніше складено було брошюру «Наймана праця та капітал», котра наочно свідчить, між іншим, про Марксові популярізаторські здібности). Спиводу фрітредерської балаканини міжнароднього конгресу економістів, що працював у вересні 1847 року в Брюсельському Демократичному Товаристві, Маркс виступив з відомою «Промовою про свободу торгу». в якій викрив лукавство ідеологів буржуазії. Але ж найвидатніший Марксів твір за цей період — це його славетний памфлєт «Злидні філософії», скерований проти Прудона. В цьому творі, написаному зімою 1846—47 року, уже містяться істотні риси Марксового соціалізму.

Під час пробування в Парижі Маркс завьязує зносини з ватажками «Спілки Справедливих», що складалася з німецьких політичних еміґрантів та ремісників; в склад її входити він не хотів, бо програма Спілки, пройнята ідеалізмом та бунтарським духом, не могла його задовольнити. Але згодом у складі спілки поволі відбулась еволюція, що наблизила програму її до поглядів Маркса й Енґельса, які мали вплив на членів спілки почасти через усні та листовні зносини, почасти ж через пресу. В випадках виключних обидва приятелі повідомляли про свої погляди кореспондентів літографованими циркулярами. Після того, як спілка

порвала всякі зносини з бунтарем Вайтлінґом та почала сістематичну «сувору крітику нікчемних теоретиків», уже не було серйозних перешкод увійти в склад спілки Марксові й Енґельсові. На першому конгресі спілки, яка прийняла назву «Спілки Комуністів», присутніми були Енґельс та Вільгельм Вольф (якому присвячено перший том «Капіталу»), а на другім, в кінці листопаду 1847 року, брав участь і сам Маркс. Конгрес, після промови Маркса, в якій він виклав новий соціалістичний світогляд, доручив йому та Енґельсові скласти програму спілки. Таким чином і з'явився славетний «Комуністичний Маніфест».

В біжучому році закінчується як раз 75 літ с того часу, як видано «Комуністичного Маніфеста»; за цей довгий час — яких тільки політичних та соціальних струсів не траплялося, та не тільки в Европі, але ж і в цілому світі! А проте Комуністичний Маніфест взагалі, в своїх істотних твердженнях, ні трохи не пристарівся; зазначені в ньому принціпи і досі вважаються непохитними, і досі правота цих принціпів що-разу сучасними подіями тільки стверджується.

Історія людського суспільства, зазначає Комуністичний Маніфест, с того моменту, як роспалася первісна громада, була історією боротьби кляс. Сучасне буржуазне суспільство, що виросло на руінах феодалізму, не скасувало клясових противенств; воно тільки спростило клясові одзнаки. Це суспільство де-далі то все більше розбивається на два ворожих табори, на дві великі супротивні клясі: буржуазію та пролетаріат.

Буржуазія утворилася в результаті довгого історичного процесу та цілої низки переворотів у способах продукції й розподілу. Вкупі з розвитком великої машинної промисловости ця кляса досягла апогею свого розвитку. В міру розвитку буржуазії одмінювалися також умови політичного життя, які

вона пристосовувала до своїх клясових інтересів. Буржуазія грала в історії дуже велику революційну ролю. Вона скрізь руйнувала старі патріархальні відносини, стягала ідеалістичне укривало з людських взаємин і, таким чином, примушувала людей глянути тверезо на свою долю. Вона внесла страшенний переворот в економичне життя, сприяла надзвичайному розвиткові продукційних сил, сконцентрувала засоби продукції та міни, скасувала національні перетики, встановила панування міста над селом, і, нарешті, дійшла до того, що економичні крізи стали хроничним явищем; цим вона показала перед усім світом нездатність свою надалі стояти на чолі тих продукційних сил, які вона ж сама викликала на світ.

Місце буржуазії має запосісти пролєтаріат, що через її діяльність утворився як окрема кляса. Селянство що раз більше убожіє, втрачаючи свої клапті землі; руйнуються дрібні підприємства, що не можуть конкурувати з великою промисловостю; і, таким чином, пролєтаріат рекрутується з'убоженим елєментом з усіх кляс людности. Але з розвитком промисловости збільшується не тільки чисельний склад пролєтаріату. І хоча що-далі експлоатується він пильніше, а жити йому на світі стає чим раз тяжче, але, з другого боку, він починає гуртуватися в великі маси, привчатися до колєктивної праці та солідарности; сила його зростає, а вкупі с тим зростає й його свідомість. Починається боротьба між пролєтаріатом та буржузією. Спершу обмежована, місцева, вона починає згодом набірати що раз ширшого національного і, навіть, міжнароднього характеру. Охопивши пролєтаріат всієї країни, вона стає клясовою боротьбою та набірає політичного характеру. Ця клясова боротьба одрізняється від усіх попередніх революційних рухів тим, що вона є самостійним рухом величезної більшости ради інтересів тієї ж величезної більшости, та

повинна кінець-кінцем призвести до соціальної революції, яка скасує всі кляси та всяку експлоатацію людини людиною ж.

Комуністи — це заступники клясових інтересів пролєтаріату. Від інших пролєтарських партій вони відрізняються тільки тим, що на першому пляні становлять і обстоюють загальні міжнаціональні інтереси пролєтаріату, та ще тим, що на всіх стадіях боротьби пролєтаріату з буржуазією вони повсякчас обстоюють інтереси всього руху загалом. Через те комуністи з боку практичної діяльности — найбільш поступовий та відважний елємент у робітничім русі, а теоретично — наперед і ясно розуміють умови, ходу та результати пролєтарського руху; в цьому вони мають перевагу над рештою пролєтарської маси. Найперша мета комуністів — організація пролєтаріату в клясу, припинення панування буржуазії та здобуття політичної влади пролєтаріатом.

Першим кроком робітничої революції має бути піднесення пролєтаріату до стану урядової кляси, завоювання демократії. Пролєтаріат скористається нагодою видерти в буржуазії капітал, одібрати в капіталістів усі знаряддя продукції та передати їх державі, тоб-то організованому в окрему клясу пролєтаріатові, і як найшвидше збільшити масу продукційних сил. Звичайно, цього можна досягти тільки деспотичним втручанням у права приватної власности та в буржуазні відносини в продукції. Поки що в цьому напрямку по всіх передових країнах можна було б учинити таке:

1) Експропріацію земельної власности та поворот земельної ренти на державні видатки.

2) Високий прогресівно-прибутковий податок.

3) Скасування права спадщини.

4) Конфіскацію майна, що належить усім еміґрантам та контр-революційним бунтівникам.

5) Централізацію кредиту в руках держави

в національнім банку з державним капіталом та виключною монополією.

6) Централізацію шляхів у руках держави.

7) Збільшення числа національних фабрик та знарядь продукції, оброблення та поліпшення землі в згоді з загальним пляном.

8) Однаковий для всіх обовьязок праці, організацію промислових армій, а надто для хліборобства.

9) З'єднання хліборобства с промисловостю, повільне скасування ріжниці між містом і селом.

10) Обовьязкове й даремне виховання всіх дітей; заборону фабричної роботи недорослих у сучасній її формі, з'єднання виховання з матеріальною продукцією і т. далі.

Встановивши остаточно мету комунізму та виясивши його ідеологію крітичним аналізом ворожих йому сістем, Маркс і Енґельс переходять до визначення тієї тактики, якої повинні додержуватися комуністи під час політичних конфліктів, що їх вони сподівалися з дня на день. З огляду на те, що комуністи були тоді безсилі і не могли виступати без спілки з іншими партіями, автори «Маніфесту» уважно переглянули питання про угоду з іншими партіями с точки погляду чисто реалістичної та разом с тим і принціпіальної. Що до партій робітничих, то питання було дуже просте й ясне. Бо комуністи не є якась окрема партія, що повстає проти інших партій, а тому вони повсякчас були й повинні бути в контакті з іншими робітничими партіями (в Англії — чартисти, у Франції — соціаль-демократи), не зрікаючись крітики фраз та ілюзій, що вживаються тими з революційної традиції.

Але як ставитися до партій буржуазних?

В своїй відомій статті про геґелівську філософію права, написаній року 1844, Маркс запевняв, що в Німеччині революція повинна призвести до знищення капіталізму, тоб-то вона буде революцією соціальною. В Маніфесті Комуністичної Партії

зазначується, що Німеччина стоїть *напередодні революції буржуазної*, але до того додається, що вона перебуде цей переворот за багато кращих прогресівних умов европейської цівілізації, ніж Англія в XVII, а Франція в XVIII віці. А тому, на думку Маркса, треба сподіватися, що німецька буржуазна революція може стати «безпосереднім прологом до революції пролетарської». А як «комуністи скрізь пристають до всякого революційного руху, скерованого проти сучасного суспільного та політичного ладу», то «в Німеччині комуністична партія бореться *спільно з буржуазією, доки буржуазія виступає революційно* проти абсолютної монархії, феодального землевласництва та дрібного міщанства». Але одночасно комуністи і на хвилину не перестають виховувати в головах робочого люду свідомість того, яка ворожа протилежність полягає між буржуазією та пролетаріатом, щоб німецькі робітники могли одразу повернути, як зброю проти буржуазії, ті суспільні та політичні умови, котрі принесе з собою панування буржуазії; щоб зараз же після того, як скинуто буде реакційні кляси Німеччини, можна було починати боротьбу проти самої буржуазії.

Революція 1848 — 49 року.

Під кінець 40-их років у Німецькій Спілці держав, а особливо в Прусії та в південних німецьких державах, чим раз частіше почали виявлятися ознаки майбутньої революції. Монархія, упинаючись та огризаючись, почала поволі поступатися чим раз сміливішій буржуазії. Одним с таких небезпечних кроків Пруської монархії було видання лютневого патенту 1847 року, що скликав з'єднаний ляндтаг. Почалися хвилювання серед ріжних верств промислової й торговельної буржуазії, серед інтеліген-

ції, частини селянства, дрібних урядовців і навіть серед молодшого офіцерства. Маркс бачив, що в Німеччині заходить на революційний переворот. Маркс і Енґельс і не сподівалися, щоб монархія могла порозумітися з народом. «Народ, — писали вони, — є найнебезпечніший зо всіх політичних елементів для корони. . . Бо й справді народ, дрібні селяне та бидло, після слів Гоббса — то puer robustus, sed malitiosus, дужий та лютий парубійко, що не дасть себе обдурити ні худим, ні гладким королям. Цей народ спочатку видер би від його величности конституцію, загальне виборче право, свободу спілок, свободу друку і т. далі, а вже коли б усе це здобув, то все здобуте скористав би для зруйнування моци, достойности й поезії королівської влади».

Але, розбиваючи ілюзії реакціонерів, Маркс, з другого боку, рішуче виступив проти того політичного радікалізму, який добачав в особі монарха єдиного винуватця всякої реакції. В відповіді Гайценові Маркс доводив, що не 36 німецьких монархів утворюють німецьке суспільство, а навпаки, німецьке суспільство утворило монархичну владу. Роля насильників-реакціонерів, у якій виступають монархи, тільки свідчить, що серед старого суспільства з'явилися елементи нового суспільства, а нове суспільство не може уважати сучасних політичних форм інакше, як за пута, що їх конче треба пірвати. І як тільки суспільство дійде в сфері матеріальних умов до такої стадії розвитку, в якій зміна його офіціальної політичної влади стане для нього потребою життя, то одразу перетвориться все обличчя старої політичної влади. Щоб запобігти лиху, абсолютна монархія робить спроби децентралізації, замісць централізації, в якій полягала, власне кажучи, її цівілізаторська діяльність. Плюндруючи феодальні стани в країні, абсолютна монархія зросла й зміцніла на руїнах феодалізму, але тепер вона намагається зберегти, хоча б про людське

око. феодальні одзнаки. Колись вона сприяла торгові та промисловості, чим допомагала піднесенню буржуазної кляси, бо це конче потрібно було для національної моци та власної пишноти. — тепер розвиток торгу й промисловости, щоб не давати абсолютна монархія скрізь намагається припинити до рук буржуазії, що за останні часи набрала великої сили, небезпечної зброї.

В той час Маркс був певний, що буржуазія Германії має відограти таку саму ролю, яку вона відограла у Франції під час Великої Революції. Він сподівався, що в роспочатій проти старого режиму боротьбі буржуазія не зупиниться на півдорозі, а сміливо піде до кінця, аж до знищення всіх пережитків передкапіталістичного ладу. До 1848 року Маркс навіть прибільшував значіння буржуазії в справі очищення соціально-політичного грунту від феодального сміття. Він гадав, що пролетаріат у своїх власних інтересах повинен подати буржуазії енергійну допомогу в боротьбі з абсолютизмом та реакційними клясами старого суспільства. Через це саме він гостро нападав на тих демократів-утопістів, які мали надію перескочити с феодально-політичного режіму прямо в соціалістичне Ельдорадо та діскредітували буржуазію саме тоді, коли вона починала боротьбу з абсолютизмом за політичну свободу. Як дотепно зауважив Маркс, ці «щирі» соціалісти як раз вчасно призабули, що передумовою французької, ними так часто й без діла повторюваної, крітики, є сучасне буржуазне суспільство з відповідними умовами матеріального буття і політичною конституцією; а саме цієї передумови й не було в Німеччині, саме її вона й повинна була собі завоювати.

На думку Маркса буржуазний період революції мав безпосереднє перейти в період пролетарської чи соціальної революції. Отже ясно, яка важлива роля випадала в цій схемі пролетаріатові, чи, принаймні, його передовим лавам. В розвитку його клясової

ВАСИЛЬ ДУПАР

свідомости, в вияснені йому об'єктивних тенденцій історичної еволюції, що відбувалася на його очах, у вияснені характеру боротьби кляс, одним словом, в допомозі розгадати таємниці сучасного суспільства — полягало, головним чином, завдання соціалістичних ідеологів. Це завдання переводилося в життя Марксом у його лекціях, газетних статтях, брошюрах та особливо в Комуністичному Маніфесті, складеному Марксом вкупі з Енґельсом.

Комуністичний Маніфест вийшов з друку в лютому 1848 року. Через кілька днів, 24 лютого 1848 року, спалахнула в Парижі революція, а 18 березня сталося переможне повстання в Берліні. По Европі пройшла хвиля революційних струсів.

Центральне правління спілки комуністів надало Марксові діктаторських повноважень, доручивши йому з'організувати в Парижу новий Центральний Комітет. Член Тимчасового Уряду Фльокон листом од 1-го березня запросив Маркса повернутися до Парижу, звідкіль його нещодавно, за міністерства Ґізо, було вислано. В Парижу засновано було новий Центральний Комітет в складі Маркса, Енґельса, Вільгельма Вольфа, Бауера, Молля та Шаппера; цей комітет найбільше уваги звертав на Німеччину, бо Комуністичний Маніфест, завбачаючи в недалекім часі неминучий вибух всесвітнього політичного струсу, рекомендував міжнародньому пролєтаріатові звернути найпильнішу увагу на Німеччину: в цій країні на черзі стоїть, мовляв, революція не тільки політична, а й соціальна. В Німеччині події склалися так, що буржуазія не зважувалася ретельно стати до боротьби зо старим режимом, бо залякана була переважною ролею пролєтаріату в французькій революції; тому Маркс не міг не помічати, що на черзі німецького політичного життя стоїть не соціальний переворот, а здобуття бодай буржуазних умов життя та основних політичних свобод. «Коли Спілка Комуністів, — зазначає Мерінґ, — хотіла

взяти участь у революційнім русі мас, коли вона не хотіла знову стати сектою, то вона могла б стати в революційній боротьбі на самому крайньому крилі німецької демократії, не криючись ні трохи с тим, чого добивається вона остаточно».

В такому дусі складено було відозву, випущену в початку березня новим Центральним Комітетом Спілки Комуністів; ця відозва формулювала «вимоги комуністичної партії в Німеччині». Циркуляр вимагав заснування єдиної неподільної німецької республіки на парляментських основах. всенароднього озброєння, націоналізації князівських та феодальних маєтностей, копалень та шляхів, організації в націоналізованих маєтках великого хліборобського господарства з уживанням найновіших техничних засобів на користь всього суспільства, націоналізації гіпотек на селянські землі та виплати селянами процентів державі, признання арендної плати державним податком, обмеження права спадщини, запровадження прогресівного прибуткового податку та скасування податків на предмети споживання; заведення національних робітень та оголошення права роботи для всіх дорослих і права життя для всіх нездатних до роботи, а також права на даремну народню освіту.

Отже ми бачимо, що вимоги, поставлені Марксом *під час буржуазної революції* в Німеччині, не вичерпували всієї комуністичної програми, бувши значно нижчими за ті, які Комуністичний Маніфест рекомендував для поступовіших країн після того, як пролєтаріат здобуде там політичну владу. Автори відозви. видко, брали на увагу економичний та політичний занепад Німеччини. Вони намагалися найти *спільний грунт для спільної роботи пролєтаріату й дрібної буржуазії*. Циркуляр Центрального Комітету висовує цілу низку найближчих вимог, спільних для пролєтаріата, дрібної буржуазії та революційного селянства. З цього моменту Марксову тактику

під час буржуазної революції в Німеччині можна означити, як *коаліцію пролетаріату та буржуазно-революційної демократії.*

Але в якій саме формі мало виявитися втручання комуністів у німецьку революцію? В ті часи серед німецьких еміґрантів панувала манія «революційних лєгіонів». Поет Герверґ, додержуючись тактики Мадзіні, навербував був у Парижу німецький лєгіон, який мав вдертися в межі Німеччини, щоб підняти там народнє повстання. Буржуазний тимчасовий французький уряд з охотою спомагав усі ці польські, німецькі, італійські та інші лєгіони, щоб швидче збутися неспокійних еміґрантів, і в той же час головою видавав їх їхнім реакційним урядам. Маркс завзято повстав проти цієї манії на народніх зібраннях у Парижі, де він доводив, що ця нова авантюра «примусового ввозу революції в Німеччину» буде і безрезультатною і небезпечною. Пізніші події довели, що Марксові попередження були справедливі.

Замісць революційних лєгіонів марксісти рекомендували своїм однодумцям повертатися до Німеччини по одному, встрявати скрізь до місцевого громадського руху та бути скрізь революційним ферментом. Таким чином пощастило їм переправити в Німеччину коло 300—400 чоловіка емісарів; в число емісарів війшла більшість членів спілки комуністів, і тому вона роспалася. Але події, як каже Енґельс, довели нам, якою «досконалою школою революційної активности» була спілка. У всіх осередках найзавзятішого руху марксісти працювали с тою свідомостю та енергією, яка робила з них найактивнішу частину робітничих партій усіх країн. В Бреславлі працював Вільгельм Вольф, в Берліні колишній член брюсельського робітничого гуртка Степан Борн, в Гамбурзі, Бремені, Ляйпцігу і т. далі — скрізь орудували старі члени спілки комуністів, як голови руху та провідники в справах практичних.

Але центром революційного руху була Райнська провінція, що була найбільш розвиненою з боку економичного й політичного і в додаток до того мала більшу свободу друку (бо тут був у силі кодекс Наполеона). Маркс і Енґельс та кілька їхніх щирих приятелів виїхали до столиці Райнської провінції, Кельну, де країні демократи та де-які соціалісти налагоджували видання великої політичної газети. Тісно зорганізованому гуртковї марксістів пощастило прибрати цей орґан, «Нову Райнську Газету», до рук. На чолі її став Карл Маркс, як старший редактор, а співробітниками були Бюрґерс, Дронке, Енґельс, Ґеорг Верт, Фердінанд Вольф та Вільгельм Вольф. Бюрґерса прийнято було до редакції на домагання буржуазних демократів; «він мав стати, — як влучно зауважує Мерінґ, — гальмом до комуністичного воза, а фактично став пьятим до нього колесом». Перший нумер газети з'явився 1-го червня 1848 року.

«Нова Райнська Газета» назвала себе органом демократії. Маючи на увазі тодішню відсталість німецького суспільства та не втрачаючи ще надії на революційну активність німецького міщанства, Маркс зо своїми приятелями не квапився цуратися буржуазної демократії, а, навпаки, зробив спробу співробітництва з радікалами. В той час нічого іншого і вдіяти не можна було, бо, як казав згодом Енґельс, їм довелося б роспинатися про комунізм у якійсь миршавенькій газетці та замісць серйозного політичного впливу задовольнятися своїм гласом вопіющої в пустелі дрібної секти. Цієї перспективи вони дуже страхалися, а тому й визнали потрібним *пристати до крайнього лівого крила революційної демократії, щоб посувати його вперед в інтересах пролетаріату*.

Політичне співробітництво з буржуазною демократією не могло примусити Маркса піти на які-будь компроміси, або критися з своїми поглядами на речі та події. Він не тільки без жалю викривав усі помилки та злочинства поміркованого лібералізму,

але не жалував і свого спільника — радікального міщанства. Він не крився, що, пристаючи спільно з буржуазією до гасла демократичної республіки, комуністи не зрікаються боротьби за виций суспільний ідеал; тільки тоді, як буде здобуто чорно-червоно-золоту республіку, почнеться справжня опозиція комуністів на цей раз проти радікальної буржуазії. Свої справжні сімпатії «Нова Райнська Газета» виявила в перший же місяць спириводу росправи паризької буржуазії над знесиленими червневими борцями. «Тимчасову перемогу мугирної сили куплено знищенням всієї омани та ілюзій лютневої роволюції, роскладом французької нації на дві — націю власників і націю робітників. Ця глибока прірва не повинна наводити демократів на думку, що боротьба за державну форму — химерна та беззмістовна. Колізії, що виступають з умов самого буржуазного суспільства, доводиться розвьязувати тільки боротьбою, здихатися їх одними фантазіями не можна. Кращою державною формою буде не та, де громадянські антагонізми тільки закреслено, де їх закуто в залізо і тому усунено тільки штучно, тільки про людське око, а там, де їм дано волю боротьби, щоб таким чином прийти до кінця. Нас можуть запитати: невже ж у нас не знайдеться ні одної сльози, ні одного зітхання, ні одного доброго слова на спомин тих, що загинули від народньої лютости — з національної гвардії, республіканської гвардії та лінійного війська? Держава подбає про їхні вдови та сироти, урядові декрети вихвалять їх, урочисто с процесіями їх поховають, офіціальна преса оголосить їх безсмертними, а вся европейська реакція від сходу до заходу віддасть їм шанобу. Але плебеї — їх зневажає преса, до них не йдуть лікарі, «чесні» люде звуть їх злодіями, паліями та каторжниками, їхні жінки та діти пробувають у ще більших злиднях, а кращих с тих, що ще живі,

вислано за море. Отже, обвити їхне чоло лавровим вінком є привилеї, є право демократичної преси». Як бачимо, Маркс радив демократії допомагати пролетаріатові в клясовій боротьбі з буржуазією.

Поки що він не втрачав іще надії на демократію, тоб-то на мішану політичну масу, в якій об'єднувались свідомі верстви пролетаріату з радікально настроєними елементами дрібної буржуазії і селянства. Що ж до великої ліберальної буржуазії, то Маркс незабаром пересвідчився, що вона в Німеччині не може виявити такої блискучої діяльности в боротьбі проти старого режиму, якою вславилася французька бужуазія, що надію цю доводиться остаточно кинути. Маркс побачив, що німецька буржуазія, винесена на поверхню історичного водовороту революційною хвилею, багато більше боїться революційного народу, ніж реакційного уряду. Всі сили свого сарказму він уживав проти буржуазних миротворців, що намагалися дійти до угоди з старим рожімом саме в той час, коли демократичні верстви народу ще вели з ним нещадну боротьбу, а монархія, що встигла вже трохи очунятп, починала одбірати од народу всі здобутки його березневої перемоги.

Порівнюючи поведінку героїчної французької буржуазії епохи Великої Французької Революції с поведінкою її молодшої німецької сестри, Маркс приходить до дуже сумного висновку: «В Франції, — каже він, — буржуазія стала на чолі контрреволюції тільки тоді, як поскидала всі перешкоди, що заваджали клясовому її пануванню. В Німеччині ж вона з нудьгою плентається за хвостом абсолютної монархії й феодалізму, не встигши забезпечити істотних умов своєї власної буржуазної свободи й панування. У Франції вона поводиться як деспот і провадить свою власну контр-революцію; в Німеччині ж вона — невільниця і допомагає контр-революції своїх деспотів. У Франції її пере-

мога здалась на те, щоб гнобити народ. В Німеччині вона сама себе пригнобила для того, щоб не переміг народ».

Намовляючи буржуазію, як саме їй треба було б поводитися навіть у власних клясових інтересах, Маркс навдаку чи мав надію на те, що його почують представники «парляментського кретинізму»; через голови миротворців-доктрінерів він звертався до активної демократії, бо йому, власне кажучи, цікавий був не парляментський, а агітаційний бік справи.

Коли зібрались Установчі Збори, що виникли зо всенародніх виборів, Маркс, виявляючи заповітну мрію крайньої демократії, висовував тактику, якої, на його думку, повинно було додержуватись Національне Зібрання: першим своїм актом Національне Зібрання повинно цілком ясно, одверто й рішуче проголосити те самодержавство німецького народу, яке він здобув собі на вулицях міст, а надто на барікадах Відня та Берліну, і яке виявив на виборах депутатів до Установчих Зборів. Другим його актом повинно було стати вироблення німецької конституції на грунті народоправства та усунення з актуальних на той час у Німеччині відносин всього того, що суперечить принціпам народнього самодержавства. Протягом всієї своєї сесії воно повинно було б уживати потрібних заходів до того, щоб паралізувати всі реакційні спроби, щоб зміцнити революційну позицію, на якій воно стояло, та щоб забезпечити від усяких замахів найперший здобуток революції — народнє самодержавство.

Маркс дуже добре розумів, що «остаточне державне впорядкування не можна встановити декретом, бо воно встановляється поволі, в залежності од того руху, який ще треба пройти. Отож справа не в тому, щоб перевести в життя ту чи іншу думку, ту чи іншу політичну ідею, а в тому, щоб розуміти ходу розвитку подій. Національне Зібрання має вживати лишень найближчих, практично можливих

заходів». В дійсності воно не зрозуміло свого становища, як органа революційної волі народа; воно зріклося того грунту, з якого воно тільки й могло набірати сили та авторитету, — зріклося грунту революції та стало на грунт права, на грунт історичного спадкоємництва, на грунт угоди зо старими силами. Воно присипляло німецький народ своєю балаканиною, замісць того, щоб потягти народ за собою, чи рушити за ним самому. «Бо воно ані крихти не було чільним органом революційного руху, не було навіть його луною».

Маркс розумів, що «панування буржуазії є переходовим ступенем до панування демократії», але незабаром переконався, що німецька, а надто пруська *велика буржуазія політично збанкротувала і не здатна забезпечити умов навіть свого власного клясового панування.* «Навіть з боку інтересів великої буржуазії остаточне об'єднання Німеччини є першою умовою до того, щоб вивести її з сучасного тяжкого становища та утворити грунт для росту національного добробуту. А як же розвьязати сучасні соціальні проблєми на теріторії, поділеній на 39 дрібних країн?» Довести до кінця об'єднання Німеччини велика буржуазія не виявила здатности.

В усіх буржуазних революціях силу рухові надає участь *селянства*, що намагається випростатися с феодальних кайданів. Та поточена вже шашелем історії німецька буржуазія виявила повну нездатність зрозуміти свої власні інтереси і, з'єднавшись з селянством, — одностайно вдарити по реакційним силам феодального землевласництва. «Революція на селі, — каже Маркс, — полягала в скасуванню феодальних відбутків. «Міністерство чину» (міністерство Ганземана) в принціпі визнає революцію, але для села визнає її так, що тут же на місці її касує. Повернути попередній status quo нема як; селяне враз перебили б усіх феодальних баронів, — це ясно самому панові Ґірке (міністер

хліборобства). А тому урочисто касується ціла низка дрібних, тільки де-не-де дійсних феодальних податків і відновляються істотні феодальні відбутки, які можна було б схарактеризувати єдиним словом — *панщина*.»

Далі — висновок, убивчий для німецької буржуазії й її політичного глузду: «Німецька революція 1848 року є тільки пародією французької революції 1789 року. 4 серпня 1789 року, через три тижні після здобуття Бастилії, французький народ за один день переміг усі феодальні відбутки. 11-го липня 1848 року, через чотирі місяці після березневих барікад, феодальні відбутки перемогли німецький народ — тому свідки Ґірке й Ганземан. Французька буржуазія 1789 року ні на хвилину не кидала своїх спільників-селян. Вона знала, що грунтом для її панування було скасування феодалізму на селі і створення кляси вільних землевласників-селян. Німецька буржуазія 1848 року ганебно зрадила селянство, свого найбільш природного спільника, плоть од плоти своєї, без якого вона цілком безсила в боротбі с феодалізмом».

Маркс доводив, що найперша хиба німецької революції, яка надала їй непевного характеру, полягала в тому, «що вона була революцією наполовину, що вона була тільки початком невпинного революційного руху». Результати революції виявились такі: з одного боку народнє озброєння, право спілок, фактично здобуте самодержавство народу, а з другого боку — не скасована монархія та міністерство Кампгаузена-Ганземана, тоб-то уряд ліберальних представників великої буржуазії. Революція мала таким чином подвійні результати, які неминуче повинні були дійти до розриву. Народ переміг; він здобув собі свободи яскраво демократичного характеру, але безпосереднє панування перейшло не до його рук, а до рук великої буржуазії. Революцію не було

доведено до кінця. Народ дозволив великим буржуа скласти міністерство, а великі буржуа зараз же виявили свою суть, уклавши спілку з старо-пруською шляхтою та бюрократією. Велика буржуазія, анти-революційна з самого початку, війшла в угоду з реакцією для спільної оборони та наступу, бо жахалася народу, тоб-то робітників і демократичної буржузії».

Маркс застерігав лібералькну буржуазію: він віщував їй, що як тільки реакція за допомогою ліберальних угодовців набере сили, — вона враз викине її, як видавлену цитрину. Пророкування Марксове справдилося. Зміцнівши добре в своїх окопах, посіявши розбрат у таборі революції та паралізувавши революційні пориваня занехаяного буржуазними угодовцями народу, уряд поквапився одцуратися міністерства Кампгаузена, котре до того часу прикривало контр-революцію своєю ліберально-буржуазною киреєю. Набравши сили, контр-революція зняла з себе машкару: міністерство ліберальних угодовців опинилося в становищі «обдуреного дурисвіта». Як каже Маркс, воно на службі великій буржуазії намагалося позбавити революцію всіх її демократичних здобутків; в боротьбі з демократією воно мусило війти в спілку з арістократичною партією, щоб допомагати їй у контр-революційних замірах, а як тільки арістократична партія добре зміцніла, вона випхала свого спільника геть. «Пан Кампгаузен посіяв реакцію в велико-буржуазному дусі, а вижав реакцію в дусі феодальної партії. Хотілося йому першої, а з'явилася друга. Пожертвуйте на два шаги популярности розчарованій людині!».

А надто намагався Маркс застерегти від тяжких та непоправних помилок широкі верстви демократії. Він доводив, що буржуазія безсила встановити своє власне панування, не забезпечивши собі допомоги народніх мас, не ставши на широку демократичну

путь; він без жалю наочно виявляв невиразність та росплив частість, здавалося б, найкрайніших радікальних програм. «Нова Райнська Газета» найгостріше крітикувала дебати Національного Зібрання та Франкфуртського Зібрання, де «парляментський кретинізм» вимостив собі тепле кубло. Маркс пильнував пояснити лівій, що старий режім охоче дозволяє їй здобувати дрібні парляментські перемоги та розглядати великі конституційні проєкти, намагаючись тим часом не випустити з рук істотних засобів панування: поліції, армії та народньої свідомости. Він казав, що монархія спокійно може визнавати в парляменті революцію, бо поза парляментом вона її роззброює. «Ліва, — каже Маркс тоном перестороги, — може одного доброго ранку пересвідчитися, що її парляментська перемога на ділі знаменує її побиття.»

Маркс намовляв демократію кинути свою половинчасту політику та росписати рішучу діяльність. Він вітав поривання громадян до організації та озброєння. 14-го червня берлінський народ, обурений поведінкою угодовців, напав на цейхгауз, взяв його штурмом і озброївся. «Народ, — каже Маркс, — хоче мати гарантії і знає, що зброя — то найкраща гарантія». Під час штурму берлінського цейхгаузу знищено було кілька старовинних прапорів та військових реліквій. Щиро-пруські патріоти с приводу цього зняли великий галас. «Нова Райнська Газета», навпаки, стала на бік берлінської людности, яка, на її думку, вчинила цілком справедливо: «Людність Берліну, підтоптавши під ноги прапори, здобуті під Ляйпцігом та Ватерлоо, відцуралась так званих визвольних війн. Перше, що німці повинні робити під час революції, це остаточно поривати зо своєю ганебною минувшиною.»[4])

---

[4]) Разом с тим Марксова газета застерігає людність проти невчасних та неодностайних повстань і радить до слушного часу не піддаватися провокаціям уряду.

Уважаючи революцію 48 року за переворот загально-европейського значіння, «Нова Райнська Газета» скомпонувала для німецької демократії широку програму *міжнародньої* політики. Маркс уважав великою хибою демократії взагалі і соціалізму з окрема, що вони не доволі уважно ставилися до зовнішньої політики. А тим часом, щоб зміцнити революційні здобутки, конче потрібно видерти з рук старого режіму його останню зброю — міжнародню діпломатію. Гуртком марксістів, що склався коло «Нової Райнської Газети», скомпоновано було величний плян демократичного перетворення Европи, але ж цьому плянові, як і плянові внутрішнього революційного перетворення самої Німеччини здійснитися не довелося.

Ця програма вимагала вільної Польщі, вільної Італії та вільної Угорщини, але в той же час вона ставилася дуже негативно до панславізму, навіть у тім революційнім вигляді, якого намагався надати йому Бакунін. В панславізмі вона добачала виключно свідомі, або несвідомі, реакційні поривання, скеровані проти визвольних поривань европейських народів і експлоатовані їхніми урядами в своїх поліційних інтересах. Газета зазначала, що єдиний зо всіх славьянських народів, який у ті часи відзначався революційним характером, а саме поляки, цурається панславізму і навіть ставиться до нього вороже. Вона пригадує, що славьяне ніде не брали активної участи в революційнім русі 1848 року. «В той час, як французи, німці, поляки та мадьяри підняли революційного прапора, славьяне стали під прапор контр-революції, — поперед усіх південні славьяне, які вже здавна обстоювали свої контр-революційні забаганки, далі чехи [5]), а позад усіх,

[5]) Але, коли в червні 1848 року вибухло повстання в Празі, газета стала на бік чехів у Богемії, так само, як вона стала на бік поляків у Познані та італійців у Льомбардії.

— озброєні, готові кожної хвилини з'явитися на полі бою, руські».

Треба памятати, що тодішня кріпацька Росія була стовпом европейської реакції. Німецькі демократи навіть певні були, що без війни з Росією не обійдеться. «Нова Райнська Газета» невпинно нагадувала німецькій демократії про небезпеку з боку царського уряду. В червні вона гукала: «Цар стоїть на воротях Торну!» І справді, через 30 років викрилося, що в той час Микола І запропонував був німецькій камарілльі російську армію в допомогу, щоб придушити німецьку революцію. Демократи передбачали російське втручання, що й сталося через рік, під час угорської революції. Маючи на увазі внутрішнє визволення Німеччини, Марксова газета вимагала війни проти тодішньої твердині европейської реакції. «Тільки війна з Росією буде війною революційної Німеччини. Нею вона може спокутувати гріхи своєї минувшини, в ній вона зміцніє й подолає своїх власних самодержавців; нею вона, як це годиться народові, що скидає з себе кайдани одвічного покірного рабства, здобуде право на пропаганду цивілізації та визволить себе в межах власної держави, визволяючи народи поза межами її».

Тут гурток Маркса пристає на програму «революційної пропаганди», виставлену французькою демократією під час европейських війн революційного періоду. Щоб зміцнити французьку республіку, уважалося конче потрібним понести прапор повстання в усі країни Европи, допомагати визволенню народів та скиданню «тираничних» урядів. З того часу доктрина «революційної пропаганди» війшла в плоть і кров французької, а разом з нею і европейської революційної демократії, і першим домаганням цього сімволу віри було відновлення вільної Польщі. Інтереси европейської революції, що в своїм природнім розвитку натикалася на російського

велетня, вимагали перш за все відбудування вільної Польщі; а щоб паралізувати цього велетня, польське повстання було б як раз до речи. В цьому полягає найперша причина тієї широкої популярности, яку польська справа мала в 30-х та 40-х роках серед европейських демократів. Революційна Німеччина, сумежна сусідка Росії, найбільш цікавилась визволенням Польщі, і то тим паче, що її сама пруська реакція в де-якій мірі грунтувалася на посіданні великої частини польської теріторії. «Доки ми допомагаємо гнобити Польщу, доки ми частину Польщі приковуємо до Німеччини, доти ми, — писала Марксова газета, — прикуті до Росії та російської політики, доти ми не зможемо здихатися в себе патріархально-феодального абсолютизму».

На Англію, всупереч ліберальній традиції, Маркс у ділі допомоги розвиткові европейського визвольного руху серйозних надій не покладав. «Країна, що обертає в своїх пролетарів цілі народи, що охоплює своїми велетенськими пазурями весь світ, що своїми грішми вже раз заплатила всі видатки на европейську реставрацію, країна, де клясовий антагонізм набув найцінчніших форм, — Англія стоїть непорушно, мов той стрімчак, що об нього розбиваються революційні хвилі; вона морить голодом нове суспільство ще в утробі матері. Англія панує над світовим ринком. Переворот в економичних відносинах будь-якої країни европейського континенту і навіть всього европейського континенту, але без Англії, — це не більш, як буря в шклянці води».

Кожен европейський революційний рух, пройнятий духом французького соціалізму, неминуче наштовхнеться на світове панування Великобританії. А такий саме соціалістичний рух був тоді, на думку Маркса, черговим питанням дня. Маркс добре розумів, що червневе побиття паризького пролетаріату знаменувало собою зворотний пункт у революції 1848 року: з цього моменту виявилася небезпека.

по-перше, для всіх буржуазних революцій в Европі, а по-друге, для всіх тих націй, які в 1848 році намагалися добути собі визволення. Всі здобутки угорської революції не будуть мати жадного історичного значіння, коли її не підтримає повстання французького пролєтаріату, яке буде вкупі с тим і скинуттям французької буржуазії та визволенням робітничої кляси взагалі. Але така перемога французького пролєтаріату доведе перш за все до всесвітньої війни. В цій війні Англію буде побито, а чартистська партія зможе захопити владу до своїх рук. «Чартисти на чолі англійського уряду, — ось коли соціальна революція перестане бути утопією та перейде в сферу дійсности».

У французького пролєтаріату не вистачило сили, а венгерську революцію задавило російське військо.

Тим часом у самій Німеччині справа хутко наближалася до трагичного кінця. Частіше помічалося, що реакція стає що раз сміливішою; вона, як здавалося, наважилася перейти в одвертий наступ. Маркс застерігав буржуазію. Боротьба між двома непримиренними силами, народнім представництвом та старою владою, повинна неминуче закінчитися побиттям та поневоленням одної з них. Він писав: «Як що переможе Національне Зібрання, як що воно призначить ліве міністерство, тоді буде зламано владу корони, що стала проти влади Національного Зібрання, тоді король стане тільки слугою народові, тоді ми знову переживемо день 19 березня. Як що ж переможе міністерство пруського принця, то Національне Зібрання буде роспущено, право зборів скасовано, пресу пригноблено, буде оповіщено виборче право, збудоване на маєтковому цензі, — і все це буде переведено в життя під охороною військової диктатури, — гармат та багнетів. Перемога тієї чи іншої сили буде залежати від поведінки демократичної партії. Хай добре подумають демократи, що їм робити!»

Нарешті було приборкано повстанський Відень і «Нова Райнська Газета» спиводу цього приборкання писала: «В Відні поставлено було другий акт тієї драми, якої перший акт, під назвою червневі дні, відограно було в Парижу. В Парижу — рухлива гвардія, в Відні — кроати, в обох лаццароні, озброєний та підкуплений босяцький пролєтаріат проти свідомого пролєтаріату праці. Незабаром у Берліні буде поставлено третій акт».

Цим третім актом був розгон берлінського зібрання. Завбачаючи цю подію, Маркс писав: «Раз Національне Зібрання рівноправне короні, то корона не має ніякого права на роспуск зібрання, в противному разі і Національне Зібрання мало б право скинути короля. Роспуск парляменту знаменує державний переворот. А як реагують на державний переворот — показують дати 29 липня 1830 та 24 лютого 1848 року.

Найгострішим способом виступив Маркс проти брехень камаріллі й буржуазії про те, що схвильовані народні маси заваджають парляментській «свободі обмірковування». Він доводив, що *право демократично настроєних народніх мас чинити моральний вплив на діяльність Установчих Зборів є давнє революційне право*; *завдяки цьому праву революції могли забезпечити найістотніші свої здобутки*. Де одна проти одної стоїть дві готових на рішучу боротьбу сили, там народнім представникам випадає або стати під захист народу та подеколи терпляче вислухувати маленьку нотацію, або стати під захист корони і працювати під охороною багнетів та стану облоги. Але тоді їм доведеться пристати на те, що їхню «свободу обмірковування» таки й справді буде знищено багнетами й гарматами.

Видко було, що уряд наміряється розігнати Національне Зібрання; тоді воно ухвалило, нарешті, вжити в боротьбі з урядом пасівного опору, а саме — відмовити в виплаті податків. «Нова Райнська

Газета» не могла задовольнитися цією тактикою, бо гадала, що пасівний опір, як що він не спірається на активний, — подібний до опору ягняти вовкові; в щоденних статтях вона закликала німецький народ проти сили виставити силу. «Уряд, — писав Маркс, — зачіпає не тільки народ, а й буржуазію, а тому його треба подужати буржуазним способом, тоб-то взяти його голодом; голодом його можна взяти, відмовившись платити податки. Але цього мало». «Ми ніколи не крилися с тим, — пише Маркс, що наш грунт не є грунтом права, а грунтом революції. Та й уряд поквапився одцуратися грунту права, що так йому заваджав; він став на грунт революційний, бо й контр-революційний грунт є теж революційним».

Райнська провінція, де працювали Маркс та його найближчі приятелі, була осередком демократичного опору. Найенергійнішу діяльність виявляв Кельнський Демократичий Комітет, що утворився після демократичних з'їздів, де з'єдналися буржуазно-демократичні та робітничі організації. Кельнська демократія зорганізувалася була в три великих спілки, по кілька тисяч чоловіка в кождій: на чолі «Демократичної громади» стояв Маркс та адвокат Шнайдер; Робітничою Спілкою керували старі члени «Спілки Комуністів» Моль та Шапер, а на чолі «Спілки Роботодавців і Робітників» стояв Герман Беккер. Зо всіх пьяти вищезазначених осіб складався Центральний Комітет; цей Комітет визнано було на з'їзді райнських та вестфальських демократичних спілок у Кельні (серпень 1848 року), Країєвим Комітетом для Райнської провінції й Вестфалії. Таким чином, серед Райнської демократії комуністи мали очевидну перевагу. Улаштовано було цілу низку народніх мітінгів, де виступали Вільгельм Вольф, Шапер, Енґельс та Ляссаль, що саме починав тоді свою політичну карьєру.

І от, коли берлінське зібрання висловилось за те, щоб одмовити урядові в виплаті податків,

Краєвий Демократичний Комітет, в відозві за 18 листопаду, підписаній Марксом, Шапером та Шнайдером, запропонував демократичним спілкам програму рішучих вчинків, котра від пасівного опору поволі переходила до засобів доволі активних. Відозва пропонувала демократії озброювати народ, всіма способами заваджати примусовому стяганню податків, закладати комітети громадської безпечности та в випадку потреби захоплювати комунальні ради. Революційна ініціатива райнців не спричинилася до активних виступів широких народніх мас, бо буржуазія та її орган — Національне Зібрання легкодушно втікли с поля бою. А уряд, стягши в бунтівницьку провінцію численні військові сили, переміг опір райнців майже без натуги.

Тих, хто підписав відозву райнського демократичного комітету, потягнено було до суду за заклик до збройного опору війську та агентам уряду. 8 лютого 1849 року вони явились перед кельнським судом присяжних. Народ заздалегідь виявив свій присуд у цьому процесі, обравши обвинуваченого Шнайдера перед 14 днями до суду за депутата від міста Кельна.

Центральним пунктом процесу стала оборонна промова Карла Маркса. В цій промові Маркс вияснює ту тактику, якої він та його однодумці додержувались під час революційного періоду 1848 року. По-перше, він обстоює революційну точку погляду та роскриває лицемірну законність уряду, доводячи прокуророві, що уряд не має права посилатися на ті закони, які він сам попереду повикидав під ноги. По-друге, він пояснює буржуазним присяжним, що *ті вчинки, за які він, комуніст, стоїть перед ними як обвинувачений, по суті справи є не що інше, як історичне завдання та істотна мета буржуазії.* Суть полягає в тому, кому належиться панувати — громадським силам, що гуртуються навкруги абсолютної монархії, — великому зем-

левласництву, армії, бюрократії та духовенству, — чи буржуазії? Пролєтаріат, що починає ще тільки животіти, зацікавлений у цій боротьбі в тій мірі, в якій перемога буржуазії дасть йому волю для дальшого розвитку і для боротьби за свої клясові інтереси. Але ж у дійсності, як виявилося, *буржуазія не здатна до активної боротьби за свої власні клясові інтереси*: вона байдуже поглядає на реакційний уряд, що розганяє її парлямент, розброює її горожанську гвардію, а саму її підводить під стан облоги. Тоді виступають комуністи тай закликають буржуазію виконати свій обовьязок, бо ж буржуазія й пролєтаріат відносно старого феодального суспільства солідарні, — вони складають нове суспільство.

Присяжні, звичайно, виправдали обвинувачених. . . . . .

Досвід революційного року примусив Маркса завагатися в справі вибраної ним тактики. Як ми бачили, тактика ця призводила до коаліції між буржуазною демократією та соціалістами, що мали завдання штовхати демократію як найдужче вліво, на користь пролєтаріатові. Маючи на увазі, що пролєтаріат і буржуазія складають одне нове суспільство проти старого передкапіталістичного режіму, та сподіваючись, що німецька буржуазія, як і буржуазія французька, справді захоче й зуміє виконати свою історичну місію, тоб-то радікально, до щенту зруйнувати феодальні відносини, Маркс і його приятелі хотіли йти поруч з буржуазією і свідомо стали на ліве крило буржуазної демократії, одрізняючись од останньої лишень більшою гостротою своїх політичних вимог. Але їм хутко довелося пересвідчитися, що вони ідеалізували німецьку буржузію, бо ж вона виявила себе політичним банкротом. Революцію зробило робітництво та де-які радікальні верстви дрібної буржуазії; буржуазія ж взагалі ледве мирилася з революцією, не виявляючи

в боротьбі за *свої* історичні завдання ні захоплення, ні рішучости, ні навіть щирости.

«Німецька буржуазія, — писав Маркс, — розвивалася так мляво й повільно, що в той час, як настала пора рішуче виступати проти феодалізму й абсолютизму, вона зіткнулася с пролєтаріатом, що грізно виступив проти неї вкупі з усіма тими частинами суспільства, інтереси яких пасували до його інтересів. Та не тільки та кляса, що стояла позад неї, поглядала на неї вороже, — вся Европа поставилась до неї так само. Пруська буржуазія не була, як французька 1789 року, клясою, що обороняла інтереси сучасного їй суспільства проти представників старого суспільства, — проти короля та шляхти. Буржуазія поволі знижувалась і дійшла до рівня суспільного стану з ясно визначеною позіцією як проти корони, так і проти народу. Вона була опозіційно настроєна проти обох своїх супротивників, але не виявляла рішучости пристати до жадного з них. Це був стан, повсякчас готовий зрадити народові та піти на компроміс с коронованими представниками давнього суспільного ладу, бо сама буржуазія вся належала до старого суспільного ладу. . . Без ініціативи, без віри в саму себе, в свій народ, без всесвітньо - історичної місії, вона скидалася на заклятого діда, якому довелося, для власних своїх старечих інтересів, керувати першими поривами молодого й могутнього народу. Сліпою, глухою, беззубою та вельми підтоптаною. ось якою опинилася пруська буржуазія коло стерна пруської держави після березневої революції».

Розчарування в політичній достиглості буржуазії призвело Маркса до висновку, що в Німеччині неможлива чисто-буржуазна революція та трівке буржуазне панування в формі конституційної монархії, а можлива тільки феодально-абсолютистична реакція, або ж революція соціально-республіканська. З другого боку доводилося звернути більше уваги

ВАСИЛЬ

на клясову боротьбу пролєтаріату та дужче підкреслити спеціально пролєтарський бік свого світогляду. Марксові іноді дорікали, що в «Новій Райнській Газеті» дуже мало говорилося про клясову боротьбу німецького пролєтаріату з буржуазією. Але в цьому газета, власне кажучи, мало й винна була, бо в ті часи клясова боротьба пролєтаріату з буржуазією виявлялася дуже мляво. Тимчасом німецький робітничий рух уже почався і стихійно поширювався. Варто згадати тільки про діяльність Степана Борна.

Борн, старий член Спілки Комуністів, надумав утворити широку національну федерацію робітничих сіндікатів, делєгати котрої складали б робітничий парлямент, а цей парлямент був би природнім заступником робітничої кляси перед урядом. Йому пощастило скликати де-кілька робітничих з'їздів, що складалися переважно з ремісників; після цих з'їздів склався з виборних делєгатів «Берлінський Центральний Комітет». Цей Комітет, складений на зразок Цетрального Управління Спілки Комуністів, обмірковував проєкти, а потім передавав їх на розгляд делєгатських групових та сіндікальних зібрань. Є квітня до червня 1848 року німецька робітнича кляса виявляла доволі жваву діяльність. В Гамбурзі та Ляйпцігу також склалися виборні центральні комітети, збудовані за таким самим єрархичним пляном; по інших містах заклалися робітничі пропагаторскі ферайни (спілки). «Робітничому Братству», що заклав Борн, він намагався прищепити марксістську програму. Конгрес ремісників, що зібрався 10 червня 1848 року в Берліні під головуванням Борна, вніс у свою програму право на працю та право на життя для нездатних для праці, заведення прогресівно-прибуткового податку, обмеження права спадщини, даремну народню освіту, то-що. По всій країні на краєвих з'їздах цю програму було добре спопулярізовано. Поруч з організацією політичною, розвився рух професійний та кооперативний; зада-

вити цей рух пощастило тільки реакції, що наступила с 1849 року. «Налагоджено було, — каже Енґельс, — страйки, заведено товариства ремісничі та продукційні». Правда, Енґельс додає: «при цьому забувалося, що посамперед треба політичною боротьбою здобути те поле, на якому ці рослини добре ростуть і родять». Але навряд чи забули про це діячі з Робітничого Братства. Сприводу цього Адлєр каже: «Скрізь, де політичним свободам загрожувала небезпека, Центральний Комітет Робітничої Спілки допомагав зброєю, людьми та грішми. 22 листопаду 1848 року він ухвалив передати свою касу Національному Зібранню, коли йому загрожувала небезпека з боку реакціонерів. В Саксонії та Бадені Робітнича Спілка постачала агітаторів і революційних ватажків. Хіба не той же Борн командував у Дрездені, під час травневого повстання 1849 р., та продержавшись чотирі доби проти пруської армії, зумів вивести повстанський загін через Богемію і, таким чином, урятувати його для баденської революції».

Та як там не було, а *на кінець революційного року* дві основні *течії* визвольного руху, *буржуазно-демократична та робітнича*, почали *росходитися*. Відома річ, сімпатії Марксові були на боці пролєтаріату, тим паче, що до того моменту він устиг уже досить розчаруватися в революційних здатностях демократичної буржуазії. В Демократичнім Товаристві стали поволі помічатися ознаки росколу. Ще 17 вересня величезні народні збори, що складалися з 10.000 чоловіка, зібравшись у Воринґені в лузі коло Райну, висловилися за демократично-соціальну, «червону республіку» (на цих зборах промовляли Енґельс, Шапер, Вільгельм Вольф та Ляссаль). Упад Відня та листопадові події в Берліні на деякий час задержали процес роспаду демократичної коаліції, але вже в квітні 1849 року роскол став довершеним фактом.

14 квітня 1849 року Маркс, Шапер, Беккер та Аннеке, що заступив Молля, виступили с комітету. Маркс пояснив це тим, що склад соціальних елєментів, що входили в демократичну організацію, був надто мішаний і не однородний; він провадив ту гадку, що конче потрібно утворити широку організацію робітничих спілок, які складалися б з однородних соціальних елєментів, та що комуністи повинні відокремитися від демократів також і в інших краєвих комітетах. Одночасно с тим с федерації райнських демократичних спілок виступила також і кельнська робітнича спілка. Перш за все нова організація ухвалила скликати краєвий з'їзд робітничих спілок і інших товариств, що схилялися до соціальної демократії, для об'єднання райнсько-вестфальських робітничих ферайнів та обрання делєгатів на загально-німецький з'їзд робітничих організацій, скликуваний в Ляйпцігу «Робітничим Братством». Кельнська робітнича спілка обрала для того тимчасовий комітет, в склад якого вступили, між іншими, Шапер, Вольф та Карл Маркс.

Таким чином у діяльності Маркса починалась *нова доба — доба тісної участи в чисто-пролєтарському рухові.* Попередні спроби його вияснити буржуазії її революційні завдання призвели тільки до того, що він одтрутив од себе буржуазну публіку, бо вона зовсім не хотіла виконувати своєї історичної місії. Але ж за те Маркс та його товариші здобули щирі сімпатії трудящих мас. «Нова Райнська Газета», втрачаючи читачів споміж буржуазії, здобувала їх що раз більше серед робітників. Робітнича кляса виявила волю взяти до своїх рук прапора демократії, випущеного буржуазією; разом с тим пролєтаріат одверто одмовлявся ждати, доки буржуазія виконає свою історичну місію, щоб уже після того йому можна було почати боротьбу за свої пролєтарські домагання. Де-далі «Нова Райнсь-

ка Газета» набірає що раз більше пролетарського характеру. Маркс друкує там свої лекції про найману працю та капітал, які він колись читав у Брюсельському робітничому ферайні, а Вільгельм Вольф намагається підняти сільський пролетаріат Східної Прусії своїми статтями про шлеські міліарди.

Але цю нову і дуже цікаву добу в діяльності Маркса було враз припинено реакцією, що взяла, нарешті, гору. В останнє здрігнувся німецький народ, як стали накладати на нього старі кайдани, травневими повстаннями, що вибухли року 1849 по всій Німеччині. «Нову Райнську Газету», що рішуче стала була на бік травневих інсургентів, уряд припинив, а сам Маркс, який ще року 1845 зрікся пруського підданства, одержав наказ про висилку його за межі Прусії, за заклик до «зруйнування сучасного ладу та до встановлення соціальної республіки». В свому останньому номері, надрукованому червоними літерами, редакція прощалася з кельнськими робітниками. Ця прощальна стаття закінчується словами: «Співробітники «Нової Райнської Газети» дякують вам за виявлене вами до їх співчуття. Останнім їхнім словом буде завжди і всюди: «визволення робітничої кляси!» Сам Маркс зприводу своєї висилки пише: «До чого ваші лукаві фрази, якими ви шукаєте якоїсь причіпки? Ми немилосердні, і од вас не ждемо ніякого милосердя. Як дійде черга до нас, ми не будемо оздоблювати нашого терорізму, а ви, терорісти роялістські, терорісти з ласки божої та з ласки закону, ви жорстокі, огидні та підлі, — що до практики, а в теорії — задубілі, полохливі та двоязичні, з обох боків однаково безчесні. . . . Гадаємо, що ми заслужили подяку від Райнської провінції. Ми врятували революційну честь нашої рідної країни».

Період реакції.

Маркс виїхав до Парижу, щоб увійти в зносини з «Горою» («соціально-демократичною» партією), яка під той час налагоджувала повстання проти реакційної «партії порядку» та президента Люї Бонапарта. 13 червня 1849 року демонстрацію, влаштовану демократичною національною гвардією, було розігнано зброєю, і почалося цькування крайніх лівих. Французький уряд намірявся вислати Маркса в глушину бретонського департаменту Морбігану, але той визнав, що краще виїхати до Льондону. Таким чином надія Маркса на революційний вибух у Парижу, який став би за гасло до повстання всім европейським радікалам, не справдилася.

Опинившись у Льондоні, Маркс почав перетравлювати та обмірковувати той величезний історичний матеріал, який дали йому події революційного часу. Не одразу одмовився Маркс од своїх революційних надій. Розчарувавшись у великій та дрібній буржуазії, Маркс мав іще надію на те, що пролєтаріат, на ділі пересвідчившися в нездатності буржуазії, сам візьме на себе ініціативу негайного соціального перевороту. Він сподівався, що весною 1850 року у Франції почнеться пролєтарська революція червоного соціалістичного кольору; він прийшов до того висновку, що відтепер ніяка революційна боротьба не може привести до перемоги, як що вона з самого початку не виставить чисто соціалістичних гасел. Але французький пролєтаріат повстання не починав, в Німеччині лютувала реакція, — і от Маркс, крітично переглянувши свої погляди, мусив надію на близькість соціального перевороту кинути.

До цього висновку прийшов Маркс не одразу. Опинившись за кордоном, він негайно вдався до практичної діяльности. Спілку Комуністів було реорґанізовано й доповнено новими силами; відновле-

но було старі та налагоджено нові звьязки з революційним крилом чартизму, с французькими соціалістами, а також с польськими та угорськими емігрантами. Центральний Комітет послав у Німеччину емісаром Гайнриха Бауера, який зумів притягти до активної роботи не мало люду. По деяких містах Німеччини з'явилися знову провідні гуртки, що були в зносинах з Центральним Комітетом.

В березні 1850 року Центральний Комітет звернувся до членів Спілки Комуністів з циркулярним посланням, вельми цікавим для характеристики тодішніх поглядів та Марксового настрою. На думку творців циркуляру, новий революційний вибух станеться неминуче і незабаром, при чому його може викликати або самотужне повстання французького пролєтаріату, або ж втручання Священного Союзу в революційний Вавилон (Париж і взагалі Франція). Тут позицію, яку займали року 1848 ліберальні буржуа, на цей раз займе демократичне міщанство, що займає тепер те саме місце, яке займали ліберальні буржуа перед 1848 р.[6]) Робітничій партії рекомендуєтся відносно дрібної буржуазної демократії додержуватись такої тактики: пролєтаріат іде разом з нею проти реакції, бо її мета, щоб ту реакцію скинути, є також і метою пролєтаріату; але має скрізь виступати проти неї, як що вона зажадає зміцнити владу в своїх руках.

Демократична дрібна буржуазія добиваєтся тільки такої зміни громадських відносин, яка б пристосувала сучасний лад до її інтересів. Її політичним ідеалом є зменшення державних видатків прибор-

---

[6]) Таким чином, досвід революційного періоду 1848—1849 року примусив Маркса трохи змінити погляд на дрібну буржуазію, яку він до того часу ладен був усю суцільно вважати за реакційну масу. Тепер він визнав, що вона може в де-яких випадках виступати проти великої буржуазії революційно, з демократичними гаслами.

ВАСИЛЬ ДУПАР

канням бюрократії та перекид більшої маси податків на великих землевласників та капіталістів; усунення гноблення дрібного капіталу великим, шляхом реорганізації народнього кредіту; обмеження права спадщини та передача можливо більшого числа робот до рук держави. Робітникам вона згодна забезпечити людське життя та трохи більший заробіток, але ж залишає їх у попередньому стані — наймитів буржуазії. Таким робом гадає вона підкупити робітників замаскованою до певної міри милостинею та зламати їхню революційну енергію дрібними датками.

Цією програмою пролєтаріат задовольнитися не може; його завдання полягає в тому, щоб *не припиняти* революцію доти, доки не буде усунено панування всіх заможних кляс, державна влада здобута буде пролєтаріатом, а істотні продукційні сили опиняться в руках об'єднаних робітників усіх країн.

Для комуністів справа не в тім, щоб реформувати приватну власність, а щоб її знищити, не в тім, щоб полагодити та замастити клясові противенства, а щоб скасувати кляси, не в тім, щоб прикрасити сучасне суспільство, а щоб заснувати нове суспільство. Але далі, з розвитком революції, дрібно-буржуазна демократія, запевне, на де-який час буде мати переважний вплив у німецьких справах; тому пролєтаріатові та Спілці Комуністів конче треба мати проти неї цілком певну позіцію: 1) на протязі короткого передреволюційного періоду; 2) під час революції, яка приведе до панування дрібну буржуазію; 3) після революції, під час її панування.

Сподіваючись революції, пригнічена дрібна буржуазія простягає руку робітникам, закликаючи скласти «єдину опозіційну партію». *Такого об'єднання припустити не можна*, бо тоді пролєтаріатові довелося б утратити свою самостійну, здобуту тяжкими з'усиллями, позіцію та знову стати якимсь придатком до буржуазної демократії. Пролєтаріатові

треба скерувати свою діяльність на те, щоб поруч з офіціальними демократами відбудувати самостійну робітничу організацію, — таємну і одкриту. *На випадок боротьби проти спільного ворога не треба жадного спеціального об'єднання.* Як тільки виникне потреба боротьби с таким супротивником, об'єднання утворюється само собою, бо під цей момент інтереси обох партій сходяться. Нема волі робітникам не дати дрібно-буржуазним демократам додержуватись забарної й нерішучої тактики, але вони можуть утруднити панування останніх над озброєним пролєтаріатом та продіктувати їм такі умови, щоб з самого початку воно мало в собі зерно своєї загибелі та щоб на-далі легше було пролєтаріатові його спекатися. Не виступаючи проти так званих ексцесів, випадків народньої помсти проти зненависних осіб чи громадських будинків, що з ними сполучено тільки зненависні спогади, робітники повинні ставитися до цих випадків не тільки терпляче, але й брати в них провід. Під час боротьби та після неї, робітникам треба, при всякій нагоді, поруч з домаганнями буржуазних демократів, виставляти свої власні домагання. А як демократи заходяться коло реорганізації уряду, треба вимагати гарантій для робітників, примушувати ці гарантії дати і взагалі добре потурбуватися, щоб нові керманичі багато де-в-чім поступилися та як найбільше обіцянок надавали, — бо цим найшвидче можна їх скомпромітувати. Робітники повинні поруч з новими офіціальними урядами закладати свої власні революційні робітничі уряди, чи то в вигляді громадських рад, міських дум, чи робітничих клюбів та робочих комітетів. [7]) Треба власне кажучи, з самого моменту перемоги *додержуватись тактики недовірря*, тай не

---

[7]) Російський пролєтаріат під час обох революцій 1905 та 1917 року розвьязав це завдання, утворивши раду робітничих (тепер і салдатських) депутатів.

тільки проти подужаної реакційної партії, а й проти своїх же спільників, проти партії, яка хоче використовувати спільну перемогу сама.

Для боротьби з цією партією, що почне зраджувати робітників с першого ж моменту перемоги, робітникам треба бути організованими й озброєними. Їм треба самотужки зорганізуватися в *пролєтарську гвардію* з виборною старшиною та виборним генеральним штабом. Визволення робітництва спід впливу буржуазних демократів, самостійна озброєна організація робітників та такі умови для неминучого тимчасового панування демократії, які б найбільше їй перешкоджали та її компромітували, — це істотні завдання пролєтаріату, як під час, так і після майбутнього повстання. Здобувши владу, демократична буржуазія поквапиться скликати Національне Зібрання. Проти буржуазних кандидатів, робітникам треба скрізь виставляти своїх *власних кандидатів*, по змозі з числа членів спілки. Треба негайно *організуватися по клубах* та надати їм централістичного характеру; на чолі цієї організації стане Центральний Комітет Спілки Комуністів. Поміж буржуазією та пролєтаріатом неминуче виникне конфлікт; імовірно, що він буде полягати в таких трьох пунктах: а) остаточне скасування феодалізму, б) федеративна республіка і в) соціальні заходи.

Можна гадати, що демократія буде домагатися, щоб великі феодальні маєтности було роздріблено, тоб-то вона захоче залишити й на далі сільський пролєтаріат та утворити клясу дрібних селян, на зразок дрібних буржуа. Проти цього робітники повинні виступити як в інтересах сільського пролєтаріату, так і в інтересах своєї власної кляси. Їм треба настирливо вимагати, щоб *конфісковані маєтности було залишено державною власностю та пристосовано для заснування робітничих кольоній, в яких працюватиме сільський пролєтаріат, вжи-*

ваючи методи колєктивного хліборобства. На зразок того, як демократи входять у спілку з селянами, *робітникам треба об'єднатися з сільським пролетаріатом.* [8])

б) Демократи будуть домагатися заснування федеративної республіки, або ж, принаймні, зроблять спробу паралізувати центральний уряд, надавши окремим громадам та провінціям найбільшої самостійности та незалежности. Робітникам треба не дати обдурити себе фразами про «самоврядування» то що. Їм треба домагатися заснування єдиної неподільної республіки та рішучої централізації, яка зможе надати загального характеру всьому тому, що пощастить видерти в законодавчої влади. [9])

в) Самий стан річей примушуватиме демократів запроваджувати де-які *соціальні реформи.* Робітники на початку руху, певна річ, не зможуть іще вимагати запровадження в життя чисто комуністичних реформ, але їм треба примушувати демократів *як найчастіше і як найглибше втручатися в сучасний*

---

[8]) Порівняйте ідею Леніна про «батрацькі депутати». Взагалі в цьому документі є не мало ідей, що потім, під час революції 1917 року, їх розвинено було більшовиками.

[9]) Згодом з цього приводу Енґельс зауважив, що *ставити так гостро самоврядування проти централізації можна було тільки з непорозуміння.* Під той час уважалося остаточно встановленим, що централізацію урядового механізму було заведено у Франції революцією, та що в руках конвенту вона стала найпершою й найкращою зброєю в боротьбі з роялістичною та федералістичною реакцією. Пізнішими історичними досвідами встановлено, що за ввесь час революції до 18 Брюмера на місцях керувала влада, обрана самим народом, і що *як раз оце широке провінціальне та громадське самоврядування стало в добрій допомозі революції.* І під кінець висловлюється: «Місцеве та провінціальне самоврдування мало чим заважає політичній та національній централізації, мало також звьязане воно с тим обмеженим, чи пак, комунальним себелюбством, яке в такім нечепурнім вигляді виступає перед нами в Швайцарії та яке в 1849 році всі південно-німецькі федеративні республіканці хотіли встановити по всій Німеччині».

суспільний лад та забірати до рук держави як найбільшу кількість продукційних сил, — фабрик, залізниць, то що. Їм треба довести до краю реформаторські вчинки демократів, аж до *безпосереднього нападу на приватну власність*: як-що, наприклад, дрібні буржуа пропонують викуп залізниць та фабрик, то робітникам треба вимагати їх конфіскації; як-що демократи запропонують пропорціональний податок, то робітникам треба домагатися податку прогресівного; як що демократи захочуть дати лад державним боргам, то робітники мають вимагати оголошення державного банкротства. *Безупинна революція* — ось що повинно бути бойовим покликом робітництва.

Таку тактику рекомендував Маркс пролєтаріатові, сподіваючись нового революційного вибуху. *Тут про коаліцію з буржуазною демократією* для спільних пролєтаріатові й буржуазії завдань *нема уже й мови*. За рік революційного досвіду політичні погляди Маркса, як бачимо, радікально одмінилися. В основу нової тактики покладено *сістематичне недовірря пролєтаріату до демократичної буржуазії та цілковита самостійність його діяльности*. Але сподіваного революційного руху не сталося. Протягом 1850 року шанси на нове народнє зворушення що далі все спадали, можна сказати, що-дня. У Франції, на яку Маркс покладав тепер усі свої надії, загальне виборче право було скасовано, а пролєтаріат не підвівся, щоб його захистити; в Німеччині панувала реакція; російський царат знову накидав свою волю німецьким монархам. І в міру того, як спадала надія на негайний переворот, останні могикане революції що раз дужче роздратовувалися та починали схилятися до майже одчайдушних плянів.

З об'єктивного аналізу подій Маркс пересвідчився того, що політична реакція набірає тревалого характеру, та що заснувалася вона на міцнім економичнім грунті. Промислова кріза 1847 року

минула. Настав новий, нечуваний до того часу період промислового розвитку. За Марксом февральську революцію було побито каліфорнійськими та австралійськими золотими копальнями, що їх саме в той час було знайдено. Пильно оглядаючи умови всесвітнього ринку, Маркс приходить до пересвідчення, що породила революцію торговельна кріза 1847 року, а забито її було повільним економичним розвитком, що досягнув кульмінаційного пункту в 1850 році.

«В такому загальному добробуті, — писали Маркс і Енгельс в «Огляді с травня по листопад 1850 р.» («Нова Райнська Газета, політично-економічний огляд», V та VI книжки), — коли так пишно розвиваються продукційні сили буржуазного суспільства, скільки це можливо в межах буржуазних відносин, *про дійсну революцію не може бути й мови.* Така революція може виникнути тільки в такі періоди, коли обидва ці фактори — сучасні продукційні сили та буржуазні форми продукції — повстануть одне проти одного. Безупинні сварки, якими знесилюють та взаємно компромітують себе окремі фракції континентальної партії порядку, не можуть повести до нової революції, навпаки, — вони тільки її можливі через те, що основа сучасних відносин дуже міцна та, чого не знає реакція, дуже *буржуазна.* Всі реакційні спроби спинити буржуазний розвиток та само одскочать од неї, як і всі моральні обурення та натхнені проклямації демократів».

З цим поглядом, до якого Маркс дійшов після об'єктивного аналізу фактів та якого він висловив як найголосніше, ніяк не могли погодитися де-які еміґранти, у кого революційне почуття переважало холодний розум. На цьому грунті в Спілці Комуністів почалися незгоди.

Давні члени Спілки в більшості стояли за Марксом, але молодші члени, за винятком лишень де-кого (напр. В. Лібкнехт), піддалися загальному

настроєві та хотіли притягти Спілку до участи в бунтівницьких плянах гарячих політичних вигнанців. На чолі цієї бунтарської опозиції, що ладна була всі складні політичні питання розвьязувати з маху, по-військовому, стояв колишній офіцер Вілліх та давній «професійний революціонер» Шапер. Ця незгода та сварки персонального характеру призвели Спілку в вересні 1850 року до рішучого роскладу. Спілка роспалась на дві ворожих організації: фракцію марксістів, котру було ліквідовано арештами в Німеччині в 1851 році, та фракцію Вілліха-Шапера, що теж загинула року 1853.

Перший період публічної політичної діяльности Маркса закінчився. Протягом цього періоду Маркс остаточно кинув свої ілюзії що до життєздатности й активности буржуазної демократії та остаточно зупинився на думці, що відтепер уся життєва енергія й революційна активність скупчилися тільки в робітничій клясі.

Пересвідчившися того, що перший період німецької революції уже закінчився, Маркс зачинився в своїм кабінеті, щоб викувати для пролетаріата гострого меча наукової крітики. Він захопився науковими дослідами с політичної економії, щоб встановити методи наукової крітики буржуазного суспільства. В ці довгі роки безпросвітньої реакції геніальний мисленник у затишку свого кабінету збірав і крітично обробляв безліч фактів, щоб засвітити огонь, що й досі світить усьому світові: він виготовляв матеріали для безсмертного свого «Капіталу».

Іноді доводилося йому одриватися од цього істотного завдання всього свого життя до де-яких дрібних робот, де він торкався сучасних найважливіших подій; де-якими з них він добував собі на хліб щоденний. Так, під примусом матеріальної скрути, він писав статті до «Ню-Йоркської Трибуни», працював у де-яких журналах, між іншим у німецько-американському журналі, що видавав його при-

ятель Вайдемайєр і т. д. З де-яких його журнальних статей було складено окремі брошюри та збірники, наприклад, «Клясова боротьба у Франції», «Революція та контр-революція в Німеччині», «18 брюмера Люї Бонапарта», «Східне питання». З цих брошюр три перші не втратили ще й досі свого глибокого наукового інтересу: в них Маркс робить блискучу спробу пристосувати до трактування історичних явищ свою матеріалістичну філософію історії та довести, що соціальна боротьба у всіх своїх виявах (релігійна, філософська, політична та інш.) є лише відсвітом боротьби кляс, що в свою чергу залежить од економичного розвитку суспільства та взаємовідносин окремих кляс у процесі продукції та міни.

Працюючи щиро в Британськім Музеї, Карл Маркс не тільки надолужив у знаннях економичних, але й став найкращим економістом XIX віку. Він стояв значно вище інших економістів не тільки в розумінні глибокого обізнання з історією та літературою предмета, але й у розумінні сістематичного розпологу та крітичного освітлення зібраних фактів. Пролетаріат може пишатися своїм ученим: чогось подібного і досі не має буржуазна економична наука. І це, не вважаючи на те, що працювати Марксові доводилось прихапцем, бо треба було і на хліб заробляти, і практичної агітаційної роботи не можна було відцуратись та не без того, щоб іноді від життєвої скрути і не послабувати. Ще перед виданням «Капіталу» він вперше видрукував де-які результати своїх, політично-економічних дослідів у книжці «Крітика політичної економії», якої перший і єдиний випуск вийшов року 1859. В цій книжці в загальних рисах зазначено мало не всі ті тези, що через де-який час так яскраво розвинено було в його «Капіталі». А в передмові до цієї книжки вперше в закінченій, хоч і вельми стислій формі, зазначено істотні риси Марксової філософії історії,

що згодом стала відома. як *економичний* чи *історичний матеріалізм*.

Спокійну наукову роботу Марксову увірвало політичне заворушення, що почалося в Західній Европі під кінець 50-х років.

Інтернаціонал.

Нова економична кріза 1857 року та політична кріза 1859 року (австро-французька війна) зіпхнули, як і передбачав Маркс, політичне життя европейських держав з мертвої точки[10]). До того ж спричинився вплив американської війни, яка дуже тяжко відбилася на становищі англійського пролетаріату. Про цю війну Маркс сказав, що вона скликає европейську робітничу клясу на гвалт так само, як американська війна за незалежність в XVIII віці згвалтувала европейські середні кляси. У Франції вже італійська війна була причиною великого зворушення не тільки серед ліберального суспільства, а й серед робітників. Робітники, не кидаючи професійної боротьби, стали гадати про розрив з буржуазними радікалами та про самостійну політичну роботу. Німецький пролетаріат мав час очуняти від реакції 50-х років і почав пориватися до економичної та політичної організації. А врешті, на далекім европейськім сході загальне політичне зворушення виявилося в прокиді Польщі, що піднесла прапор повстання за свою національну незалежність.

Уважно слідкуючи за економичною крізою та політичними струсами тодішньої Европи, Маркс знову почав сподіватися, що новий вибух революцій-

---

[10]) Полеміка спиводу війни 1859 року викликала, між іншим, памфлет Маркса «Пан Фохт», скерований проти професора Карла Фохта, що був імперським регентом, а потім найманим агентом Наполеона III. В наші часи цей памфлет має переважно історичний інтерес.

ВАСИЛЬ ДУДА

ного руху вже недалеко. Він чудово розумів, що тепер революція може статися тільки як революція робітничої кляси, або ж її не буде зовсім. Але, як економичне життя всіх капіталістичних країн дуже тісно переплутано, то *рух*, що простує до визволення *трудящих*, неминуче *повинен був набрати міжнароднього характеру*. До цього висновку дійшла колись Спілка Комуністів, про що сповіщено ще в Комуністичному Маніфесті; висновок цей, що входив у склад Марксового розуміння соціалізму, почав тепер здобувати собі визнання в широких масах европейського пролєтаріату. Англійські та французькі робітники надумалися, що треба встановити найтісніший ідейний звьязок між пролєтарями окремих країн, бо переконалися того з власного досвіду щоденної боротьби. Всесвітня виставка 1862 року в Льондоні прискорила об'єднання британських і континентальних робітників.

5 серпня 1862 року англійські робітники урочисто приймали 70 делєгатів від французьких робітників; тут вони вимінялися думками про те, що пролєтарям «як людям, як громадянам і як робітникам, що мають однакові змагання й інтереси», конче треба знайти якісь засоби для того, щоб встановити міжнародні звьязки. Звьязки, що утворилися після того, стали ще тіснішими завдяки польському повстанню; цьому повстанню, як ми вже зазначали, щиро співчувала вся европейська демократія. 22 липня 1863 року депутати паризьких робітників Толєн, Перрашон та Лімузен прибули до Лондону, привезли відповідь на адресу англійських робітників і того ж дня ввечері були присутніми на мітінгу в Сент-Джемс-Холлі, що зібрався в честь Польщі. Тут говорилося про пильну потребу міжнародньої організації робітників. Нарешті, 28 вересня 1864 року одбувся історичний мітінг, на якому покладено було початок Інтернаціоналові. На цьому мітінгові обрано було комітет, що складався з 21 члена, якому

доручено було виробити статут міжнародньої асоціації робітників. Серед членів цього комітету значилися англійські тред'юніоністи, з яких можемо вказати на Оджера, Гауеля, Осборна, Люкрафта; французи — Лелюбез та Боске; представник Італії, ад'ютант Мадзіні-Вольф, і, нарешті, саме останнє місце смиренно займав «доктор Маркс».

Тепер перед Марксом розіслалося широке поле політичної діяльности, яке найбільше його задовольняло, найбільше одповідало його заповітним переконанням. На цей раз справа полягала вже не в тім, щоб стояти на крайнім лівім флангу буржуазної демократії та діктувати їй лінію поведінки і що-дня пересвідчуватися того, що вона нездатна, та й не хоче слухатися його порад, — тепер заносилося на те, щоб узяти активну участь у боротьбі молодого, ще дужого пролетаріату, цього єдиного носильника соціалізму та всесвітнього визволення. Здійснилася мрія всього життя Марксового і він з юнацьким завзяттям взявся до праці.

Завдання полягало в тім, щоб зо всіх місцевих, тимчасових, національних рухів вибрати те, що є спільним для всієї робітничої кляси у всіх капіталістичних країнах, організувати роз'єднані пролетарські сили, просвітити їх світом клясової свідомости та допомогти широким верствам робітничої кляси, що тільки втягалися в громадську та політичну боротьбу, власним досвідом спізнати свої постійні клясові інтереси, свої історичні завдання та засоби, потрібні для їхнього виконання. Треба було з одного боку не домагатися форсування робітничого руху, не заважати природньому розвиткові його, а з другого боку — треба було пильно доглядати, щоб його не скаламутили сторонні домішки та сектанські елементи. Таким було завдання, що поставив його собі Маркс, і це завдання він виконав втримано, проникливо та з великим тактом. На всьому теоретичному розвиткові Інтернаціоналу та

на більших його практичних учинках лежить печать цього найвидатнішого стратеґа й генія. Коло нього виховалася ціла школа діячів, що спочатку працювали в Інтернаціоналові, а далі, як Інтернаціонал роспався, допомагали організації національних соціалістичних партій, надаючи їм соціаль-демократичного духу. Вплив Маркса помічався на всій діяльності Генеральної Ради, де він був душею діла, на роботах міжнародніх з'їздів, на життю та розвиткові всього Інтернаціоналу. С першого ж початку діяльности Міжнародньої Асоціації Робітників можна було помітити, що справжнім головою його та керманичем є Карл Маркс, бо ж він краще за всіх інших зумів зрозуміти істотні принціпи, мету та засоби робітничого й соціалістичного руху. Перш за все треба було скласти програму й статут Інтернаціоналу, де було б зазначено найповажніші засади міжнародньої організації пролєтаріату. Комітетові довелося розглянути два проєкти; один з них, складений в дусі буржуазної фразеології, подав Мадзіні, а другий, в дусі наукового соціалізму, — Карл Маркс. Після довгих і палких дебатів ухвалено було «Установчу адресу», складену Марксом, а також вироблений їм тимчасовий статут Міжнароднього Товариства Робітників.

Зо змісту «Установчої адреси» або маніфесту Інтернаціоналу можна довідатися, якої тактики мав додержуватись Маркс у справі робітничого руху, що стихійно розвивався та що-раз дужчої набирав сили. Глибоко пересвідчений того, що його філософія є справжнім виявленням і узагальненням всього історичного досвіду пролєтаріату, і що до цього світогляду робітнича кляса неминуче повинна прийти в результаті своєї природньої еволюції та досвіду щоденної боротьби. Маркс визнавав зайвим і шкодливим навьязувати робітничій клясі якісь там абстрактні теорії, що суперечать її свідомості, яких вона не може ще зрозуміти або яких не підготував

ще до пуття її досвід. Маркс стояв на грунті дійсного життя робітничої кляси, на пережитому ним досвіді та конкретній боротьбі, і, як мудрий педаґоґ, намагався так поставити справу, щоб пролєтаріат на конкретних прикладах та ілюстраціях сам міг би зрозуміти ходу історичного процесу і усвідомити собі як свої сучасні, так і дальші завдання. Та хоч він і не хотів форсувати природнього розвитку *масового* руху, але ж є тим більшим завзяттям повставав проти всяких спроб тягти робітничу клясу назад, до пройдених уже етапів розвитку.

Установча адреса перш за все зазначує той істотний факт, що скрута для робітничої кляси не ослабла за період од 1848 до 1864 року, не вважаючи на те, що саме за цей час надзвичайно зросло багацтво капіталістів. Так діється в Англії, те ж саме явище, хіба тільки в меншому трохи масштабі, помічається і в інших країнах, що йдуть шляхом розвитку капіталістичної промисловости. Проте, на темному фоні цього похмурого періоду Маркс добачає і ясні цятки: це, по-перше, закон про десятигодинний робітничий день, і по-друге — успіх кооперативних підприємств. Законодатне обмеження робочої години є безпосереднім втручанням у велику боротьбу двох чинників — сліпого закону про попит та постачання, що є політичною економією буржуазії, та змагання регулювати суспільну продукцію в інтересах суспільства, — цією суттю політичної економії робітничої кляси. «І тому біль про 10-годинний робочий день можна уважати не тільки значною практичною перемогою, але й перемогою принціпу. Вперше при яснім світі дня політичну економію буржуазії перемогла політична економія пролєтаріату». Не меншу принціпіальну вагу має також розвиток кооперативного руху. Ці великі соціальні спроби практично довели, що продукція в великому масштабі та в згоді з вимогами сучасної науки може йти і без кляси капіталістів експлоата-

торів, та що наймана праця, як і рабство та кріпацтво, є тільки історичною, часовою формою, яку буде змінено на вільну колєктивну працю. Але тільки поширення кооперативної праці до національного розміру та підпомога кооперативам з боку державп і може врятувати трудящі маси. А це не є можливим доти, доки в державі орудують і панують земельні й фабричні магнати. А тому *найпершим і найповажнішим завданням робітничої кляси є здобуття політичної влади.* За робітництвом стоїть один з елєментів перемоги, а саме — численність; але, крім того, йому потрібні ще свідомість та солідарність, яка б виявлася в міжнародній організації пролєтаріату. Організація ця, не обмежуючи себе боротьбою в національних рямцях, повинна робити вплив на зовнішню політику в дусі міжнароднього братерства та солідарности. Боротьба за таку зовнішню політику входить у склад загальної боротьби за визволення робітничої кляси. І установча адреса Інтернаціоналу, як і в свій час Комуністичний Манифест, закінчується красномовним гаслом: «Пролєтарі всіх країн, єднайтесь!»

До цього Маніфесту додано було тимчасового статута Інтернаціоналу, виробленого Марксом. Подаємо мотивування істотних його тез, у яких, між іншим, виявилась *нова мораль пролєтаріату*:

«Уважаючи на те,

«що визволення робітників є і повинно бути ділом самих робітників, що в боротьбі за своє визволення робітники не повинні домагатися для себе окремих привилеїв, а повинні подбати про утворення однакових рівних прав та обовьязків; що економичне поневолення робітника власником засобів продукції є початком політичної, моральної та матеріальної залежности;

«що через те економичне визволення робітничої кляси є метою величезного значіння, супроти якої всякий політичний рух є тільки засобом;

«що всі поривання робітників до осягнення цієї мети не мали реальних наслідків до цього часу через брак солідарности між робітниками ріжних професій в кождій країні та братерської спілки між робітниками ріжних країн;

«що визволення робітників є не просто місцевим чи національним завданням, але, навпаки, зачіпає інтереси всіх цівілізованих націй, і може бути осягнено тільки їхнім спільним зусиллям як з боку теоретичного, так і практичного;

«що рух, який помічається нині серед країн Европи з найбільш розвиненою промисловостю, будячи надії, дає нам урочисту пересторогу проти давніх помилок та примушує нас звести до гурту всі, поки що роз'єднані, зусилля, —

«з огляду на вище зазначене:

нижче підписані члени Ради, обрані зібранням, що відбулося 28 вересня 1864 року в Сент-Мартінс-Холлі в Льондоні, ужили потрібних заходів, щоб заснувати Міжнародню Асоціацію Робітників:

«Вони оголошують, що ця міжнародня асоціація, а також усі прихильні до неї товариства та окремі особи *визнають правду, справедливість та етику за основу своїх відносин до всіх людей, незалежно од раси, релігії або національности.*

«Вони уважають своїм обовьязком вимагати прав людини й громадянина не тільки для себе, але й для всіх людей, що роблять своє діло. Не повинно бути обовьязків без прав, а прав без обовьязків.»

Інтернаціонал був спадкоємцем Спілки Комуністів, що ще тоді зрозуміла, що визволення робітничої кляси є завданням не місцевим, а міжнароднім. Але тепер, замісць невеличкого таємного гуртка, в якім формувався штаб професійних революціонерів, на історичну сцену виступила могутня міжнародня спілка, що роспочала свою роботу цілком прилюдно, на очах всього світу, що

мала орудувати всіма виявами робітничого руху, формулювати безпосередні завдання робітничої кляси в окремих країнах, а разом с тим і остаточні загальні мéти всесвітнього пролєтаріату, що об'єднувала всі вияви соціалістичної та робітничої думки, починаючи від англійських мютюелістів та кінчаючи німецькими марксістами і романськими анархістами. Центром цього широкого руху, що розійшовся по всьому цівілізованому світі, була льондонська Генеральна Рада, а в центрі цієї Ради була найсвітліша голова XIX віку, що крітично переробила увесь досвід клясових конфліктів на всьому протязі людської історії і зуміла крізь туман помилок, тимчасових збочень та блукань побачити широкий стовповий шлях історичного розвитку пролєтаріату. . . .

Маркс знайшов свою стихію. Він, як переказує Енґельс, давно вже надумався утворити робітничу асоціацію яка б охопила всі поступові країни Европи й Америки та стала б живим виявленням міжнародного характеру соціалістичного руху, демонструючи його наочно як самім робітникам, так і буржуазії та її урядам — пролєтаріатові на заохоту та зміцнення, а його ворогам на страх. Після слів Маркса, Міжнародня Асоціація Робітників наважилася сконцентрувати роз'єднані сили пролєтаріату і, таким чином, стати джерелом тієї солідарности інтересів, яка об'єднує всіх робітників.

В Генеральній Раді Маркс грав першу ролю саме тому, що він був найкращим товмачем пролєтарської боротьби, що він тямив висвітлювати таємну суть окремих виявів робітничого руху, які одне одного заступали й перехрещували. Коли через якийсь час бакуністи зняли повстання проти ідейної геґемонії Маркса в Інтернаціоналі, він писав с приводу цього свому приятелеві Зорґе: «Їхній пароль — це перевага в Генеральній Раді панґерманізму (себто бісмаркізму). Тут мова йде найбільше про злочинний факт мого народження німцем, бо я й справді

маю резолютивний інтелектуальний вплив на Генеральну Раду. Зазначмо в дужках: німецький елемент у Раді численно на дві третини слабший од англійського, слабший також і від французького. Біда, бачите, в тому, що англійські та французькі елементи з боку теоретичного підлягають владі (!) німецького елементу і цю владу, id est німецьку науку, дуже поважають, уважають її вельми корисною, і навіть вельми потрібною».

Особисто Маркс не брав участи ні в одному с конгресів Інтернаціоналу, хіба що в Гааґському, де розвьязувалося питання про дальшу долю самої Міжнародньої Асоціації Робітників. Але за лаштунками він орудував усією діяльностю його, навчав делегатів, що грали поважнішу ролю на з'їздах, виготовляв матеріали для розвьязання істотних питань, писав докладові записки, складав маніфести Інтернаціоналу, провадив жваве приватне листування з видатними діячами соціалістичного руху в ріжних країнах, — і це все не вважаючи на те, що в той самий час він з захопленням працював над своїм «Капіталом». (Перший том його вийшов у світ року 1867).

В Інтернаціоналі Маркс здобув можливість виливати в бажанім для себе напрямку не на окремих інтелігентів і видатних представників робітничої кляси, а на широкі маси пролетаріату, що саме починав прокидатися до самосвідомости й самодіяльности, та на висунуту тим пролетаріатом поступову робітничу інтелігенцію. І тут непохитний і суворий теоретик, що не дозволяв ніякої половинчастости й ніяких замовчань, виявив знаменитий такт, коли йому довелося мати діло зо стихійним, з глибин самого життя вирослим робітничим рухом. Навіть істотне питання соціалізму, а саме — питання про переведення всіх засобів продукції й міни с приватної власности капіталістів у колективну власність об'єднаної робітничої кляси і про заміну

сучасної анархичної й роспорошеної продукції впорядкованою колєктивною продукцією, — навіть це питання Маркс через конгреси Інтернаціоналу перепустив не одразу, а поволі. Він дуже обережно підходив до остаточного висновку, уважаючи на індивідуалістичні забобони романців, представників тих країн, де поширено дрібне землепосідання, та на рівень економичного розвитку таких країн, як Франція, Бельгія то-що.

На перших конгресах Інтернаціоналу обмірковано було цілу низку важливих питань: наприклад, про професійні організації, про кооперативні товариства, про обмеження робочого часу, про заміну посередніх податків безпосередніми, про скасування постійних армій, про здобуття політичних свобод, про народній кредит і таке інше, тоб-то переглянуто було такі часткові реформи, які можна було б запровадити в життя і в рямцях сучасного буржуазного ладу, не зачіпаючи його грунтовних підпор. На Лозанськім конгресі (1867 року), коли обмірковувалося питання про передачу залізниць, каналів та копалень до рук держави, Цезар-де-Пан висловився за потребу обернути приватні землі в колєктивну власність. Проти цієї гадки гостро виступили французькі делєгати-прудоністи, що визнавали приватну власність за найпершу умову індівідуальної свободи. Та вже Брюсельський конґрес (1868 року) ухвалив резолюцію про те, що економична еволюція сучасного суспільства вимагає переходу землі у власність держави, що цей перехід уважається за соціальну конечність, що землю, як і копальні та залізниці, повинно передати хліборобським робітничим товариствам. Нарешті остаточно крапку над і поклав Базельський конгерс 1869 року, що більшостю голосів ухвалив резолюцію: «Конгрес оповіщає, що суспілство має право скасувати приватну власність на землю та обернути її у власність громадську; далі він заявляє, що така реформа —

конче потрібна». Таким чином тільки з цього моменту Інтернаціонал набірав комуністичного характеру. Природня тенденція пролєтаріату, що поривався до свого визволення, нарешті пробилася таки через кригу індівідуалістичних та прудоністських забобонів.

В листі до члена Інтернаціоналу, доктора Куґельмана, сприводу першого (женевського) конгресу Міжнародньої Асоціації, Маркс, кажучи про свою подану ним на розгляд конгресу докладову записку, дуже влучно характерізує свою тактику: «Я навмисне, — пише він, — поставив тільки такі пункти, що дозволяють безпосереднє порозуміння між робітниками і об'єднану діяльність їх, а також заохочують до клясової боротьби та до організації робітників у клясу». Маркс доводив, що самі умови, створені капіталістичною продукцією, спонукують робітників до вироблення клясової свідомости, тоб-то, кажучи його мовою, до перетворення їх у клясу; політичному діячеві треба тільки бути здатним використовувати досвід сучасного життя та на його прикладах виясняти широким верствам пролєтаріату його загальні завдання. На його думку, найкращим учителем у цій сфері є сама дійсність; один крок дійсного руху варт більше, ніж дюжина програм. (Правда він мав на оці невдалі програми).

Маркс був щирим реалістом як у теорії, так і в практичній роботі. Вже в Комуністичному Маніфесті він зазначив, що капіталістичний лад у своїм природнім розвитку виготовляє всі об'єктивні й суб'єктивні передумови соціалістичного суспільства. Він виясняв, що проґрес промисловости, що його мимоволі посуває буржуазія, утворює неминучу потребу усуспільнення праці й продуктів виробництва та призводить до об'єднання й усвідомлення робітничої кляси. Остаточну перемогу пролєтаріату Маркс розумів, як неминучий логичний результат стихійного громадського розвитку. Свою тактику в Інтер-

націоналі Маркс і збудував саме на цьому. Рекомендуючи в боротьбі с капіталізмом використовувати всі спроможности, що створює їх буржуазне суспільство, він проте і на хвилину не спокушав себе передкапіталістичними відносинами. Навпаки, він нещадно викривав реакційність тих сістем, що грунтувалися на ідеалізації старовини, та вказували робітничій клясі її ідеал не спереду, а позаду капіталістичної доби.

На цьому грунті Марксові довелося вступити в гостру боротьбу с тими сектами, що брали собі за принціп, як що можна так висловитися, «нехтування капіталістичного ладу» і сподівалися побороти капіталізм обходними маневрами та ігноруванням внутрішніх його конфліктів. До таких романтичних одмінків соціалізму в Інтернаціоналові належав прудонізм, з його ідеалізацією дрібно-буржуазних відносин, та бакунізм, що рвався вперед, через голову капіталістичного ладу. Обох їх характеризувало змагання розвьязати соціальне питання десь осторонь, поза рямцями буржуазного суспільства та породжуваних ним могутніх соціально-політичних конфліктів. Боротьба між соціально-політичним реалізмом Маркса та соціально-політичним романтизмом прудоністів і бакуністів, з яких перші виявляли відгомін дрібно-буржуазної псіхології в свідомості пролєтаріату, а другі — інстинктовні антидержавні й антисоціальні поривання нерозвиненого пролєтаріату та по бунтівницькому настроєного селянства, — ця боротьба заповнила собою всю історію Інтернаціоналу.

Першу сутичку довелося Марксові мати с прудоністами, що задавали тон тодішньому французькому рухові. Напрямок цей, що склався в епоху безпросвітньої реакції слідом за ліквідацією червневого повстання, характерізувався з одного боку глибоким політичним індіферентизмом, а з другого — вузьким доктрінерством, намагаючись соціальне пи-

тання в велико-капіталістичному суспільстві розвьязати чисто економичними засобами, аби тільки вони не виходили поза межі дрібного виробництва та міни. Завдання, які виставляла експлоатація найманої праці в сфері великої машинної індустрії. прудоністи мали надію розвьязати організацією даремного народнього кредіту та «справедливої» міни між ізольованими продуцентами. Вони не розуміли значіння бойових організацій пролєтаріату та його політичної боротьби; вони ставилися негативно навіть до страйків, еманціпації жіноцтва та колєктивізму. Маркс з обуренням писав про них: «У панів парижан голови напхано порожнісінькими прудонівськими фразами. Вони базікають про науку, а самі нічого не знають. Вони одкидають усяку революційну тактику, що виникає з самої клясової боротьби, всякий концентрований громадський рух, що вже тому саме входить у сферу політики і може дати пожиточні наслідки, наприклад, — законодатне скорочення робочого дня».

Ця сутичка двох світоглядів виявилася на першому ж (женевському) конгресі Інтернаціоналу. коли обмірковували питання про професійні спілки. кооперативи, страйки, та обмеження робочого часу.

Докладова записка Ґенеральної Ради, складена Марксом, підкреслювала надзвичайну *вагу професійної організації в боротьбі пролєтаріату* за своє визволення. Професійні спілки, що об'єднують трудящих та усовують межи ними конкуренцію, намагаються паралізувати те скрутне становище, в якому пробуває індівідуальна робоча сила супроти сконцентрованої сили капіталу. Згодом, поволі все завдання спілок звелося до захисту робітників од безупинних замахів капіталу, до боротьби за справедливу норму заробітної плати і робочого дня. Про цю діяльність спілок не можна казати, що вона законна: вона конче потрібна і не може припинитися доти. доки животітиме буржуазний лад. З другого боку про-

фесійні спілки. природно, стали організаційними центрами робітничої кляси, так само, як середньовічні міста були центром організації для буржуазії. Як що професійні спілки конче потрібні для щоденної партизанської боротьби праці с капіталом, то з другого боку за ними треба визнати надзвичайну вагу в тім розумінні, що вони суть тою організованою силою, яка може знищити саму сістему найманої праці та панування капіталу. До цього часу, провадиться далі в записці, професійні спілки ставали тільки до безпосередньої боротьби с капіталом, не беручи участи в загальному соціально-політичному рухові. На далі їм треба, як центрам організації робітничої кляси, виявляти свідому діяльність, треба допомагати всякому суспільно-політичному рухові, що веде до вище зазначеної мети, та вважати себе передовими борцями за інтереси всієї робітничої кляси.

Для прудоністів все це було, як «не про них писане». До клясичної резолюції Маркса про професійні спілки, яка ще й досі не втратила характеру живої сучасности, вони додали від себе прісне й двохзмістовне твердження, що «в будуччині робітник стане одночасно продуцентом, споживачем і капіталістом». Зате ж гостро виявилася ріжниця між двома світоглядами над розглядом інших питань.

Під час розгляду питання про міжнародню взаємодопомогу в боротьбі праці проти капіталу, записка Маркса, зредагована в згоді с поглядами керовників англійських тред'юніонів, рекомендувала Інтерналові розладжувати інтереси капіталістів, котрі без сорому користуються під час страйку робітниками інших країн, щоб не поступитися домаганням своїх робітників, та пропонувала зібрати статистичні відомости про становище робітників у всіх країнах. Французькі делєгати загомоніли про небезпечність страйків та рекомендували замісць того закла-

дати продукційні товариства на грунті взаємности, як певний засіб до того, щоб обернути «заробітну плату в прибуток од праці».

Ще гостріше виявилася незгода між революційним реалізмом Маркса та дрібно-буржуазним утопізмом прудоністів, коли обмірковувалось питання про скорочення робочого часу. Докладовна записка вимагала, щоб установлено було *восьми годинний робочий день* та скасовано нічну працю, шкодливу як з боку гігієничного, так і економичного. А де-які романські делєгати обстоювали, навпаки, десятигодинний робочий день, уважаючи його за нормальний. Коли ж обмірковувалося питання про жіночу та дитячу працю в сучасній промисловості, французькі делєгати рішуче повстали проти жіночої праці, та, висловлюючи де-які реакційні погляди Прудона, загомоніли про святощі родинного огнища.

Записка Марксова, що виставляла програму *всебічного виховання дітей*, коли продукційна праця йде поруч с фізичними вправами та розвитком розуму, зазначувала, що цієї мети можна досягти тільки за допомогою загального законодавства, здійснюваного державною владою. Вона уважала потрібним вияснити, що запровадженням у життя подібних законів робітнича кляса ні трохи не допомагає зміцненню урядової влади; навпаки, вона примушує служити собі ту силу, яку нині використовується їй лишень на шкоду. За допомогою одного загального законодавчого акту робітнича кляса може відразу досягти таких результатів, яких їй не досягнути навіть безліччю ізольованих індівідуальних виступів і зусиль. В питанні про значіння кооперації, якій французи надавали такої ваги, що уважали її за універсальну панацею, Маркс у своїй записці зрікався визнати кооперацію за засіб, що може перебудувати капіталістичне суспільство в соціалістичне. Для цієї мети безсилих кооперативів з обмеженим районом діяльности — дуже мало; щоб її досягти,

потрібна загальна зміна всього соціального побуту, чого можна осягнути тільки організованою громадянською силою, а для цього робітникам треба видерти з рук капіталістів та землевласників державну владу. Що до товариств, то виробницькі треба визнати доцільнішими, ніж споживчі, бо тільки перші зрушують сам фундамент сучасного економичного ладу, тоб-то експлоатацію найманої праці в сфері продукції.

Останньої поразки маркcісти, як ми вже знаємо, завдали прудоністам на Брюсельськім та Базельськім конгресах, оборонивши резолюцію, що вимагала усуспільнення земельної власности та запровадження колєктивного хліборобства.

Намагаючись об'єднати в Інтернаціоналі всі відмінки робітничого руху, енергійно допомагаючи всім виявам пролетарської самосвідомости та ініціативи, пильнуючи дати пролетаріатові на окремих конфліктах політичне виховання та вправу для його сил, Маркс тим самим ішов до високої мети корінного соціального перебудування. Йому здавалося, що капіталістичний лад встиг уже до токої міри себе вичерпати, довести до такої висоти продукційні сили, та в такій мірі розвинути характерні для нього суперечности, що на цей раз роспочатий рух трудящих неминуче закінчиться всесвітнім соціальним катаклізмом та призведе до остаточного визволення праці спід влади капіталу. Надаючи величезного значіння в справі організації та виховання окремим формам пролетарської боротьби, Маркс разом с тим запевняв, що найвищої продуктивности осягне вона тільки тоді, як пощастить утворити сінтез пролетарської боротьби в вигляді одностайного соціально-політичного руху, скерованого на здобуття організованої влади сучасного суспільства та на використання її робітничою клясою для корисного соціального перебудування. Він хотів, щоб із окремих форм національних робітничих рухів утворився один загальний

клясовий пролетарський рух на інтернаціональній основі. *А такий клясовий рух міг би бути тільки політичним*, тоб-то рухом, що поривається до здобуття державної влади, по змозі одночасно у всіх капіталістичних країнах, для перебудови буржуазного суспільства в суспільство соціалістичне, збазоване на принціпах комунізму та колєктивізму.

Як нам уже відомо, цю гадку Маркс подав іще в «Установчій адресі» Інтернаціоналу, але ж і цим разом він намагався вести справу з обережностю, повільно та с тактом. В мотивуванні до статуту Міжнародньої Асоціації, вже поданому читачеві, політична боротьба повинна підлягати економичній боротьбі пролєтаріату «як засіб». З одного боку це цілком одповідало поглядам Маркса, бо він уважав політичну боротьбу робітничої кляси за явище, підлегле її соціальним завданням. Та з другого боку не треба забувати, що під той час зачіпати це питання можна було тільки з великою обережностю, бо в той період широкі робітничі маси відзначалися політичним індіферентизмом. Майже по всіх державах того часу робітників позбавлено було виборчого права. Далі тільки тепер, та й то тільки в найбільш поступових країнах,— Англії та Франції,— робітники стали поволі визволятися спід політичної геґемонії буржуазної демократії. В Англії починалася боротьба за поширення виборчого права; в ній енергійну участь брали діячі тред'юніонів, що близько стояли до Інтернаціоналу. У Франції починався рух за самостійний політичний виступ пролєтаріату, а саме за так звані «робітничі» кандидатури, яких не визнавала навіть більшість паризьких робітників, бо вони в цих кандидатурах проти буржуазних республіканців добачали хитрування бонапартівської поліції.

Ці, та ціла низка інших міркувань, примушували ватажків Інтернаціоналу особливо обережно ставитися до питання про те, щоб втягнути робітни-

ків у безпосередню політичну боротьбу. З цього боку Інтернаціонал так і не став міжнародньою політичною партією пролетаріату, а майже до кінця був мішаним конґломератом професійних спілок, кооперативів і пропагаторських та освітних ферайнів. Не треба забувати, що він, як каже Енґельс, «виник за часів Другої Імперії, саме тоді, як по всій Европі немилосердно давили революційний рух, що починався серед робітництва; це гнобительство діктувало пролетаріатові солідарність та невтручання у внутрішню політику». Всяка спроба накинути Інтернаціоналові безпосередні політичні завдання загрожувала розбратом у складі Міжнародньої Асоціації та загибеллю справи, яку так тяжко було налагодити. Може Маркс і довго ще не загострював би політичного питання, пускаючи справу за природною течією подій, щоб робітництво могло повільно набіратися пролетарського досвіду, коли б не галасливий виступ бакуністів, що поставив одразу це питання дуже гостро.

До цього часу Маркс і не думав форсувати в цій справі природньої ходи подій. Він був певний, що природнє поширення економичної боротьби неминуче поставить перед робітничою клясою питання про політичну боротьбу в національному масштабі, тоб-то про боротьбу за владу і, навіть, в інтернаціональному масштабі, тоб-то за міжнародній політичний переворот. «Політичний рух робітничої кляси, — писав він до Зорґе 23 листопаду 1871 року — найпершим завданням своїм ставить здобуття політичної влади, а для цього до слушного часу потрібен розвиток previous organisation working class [11]), що сама по собі виростає з економичної боротьби робітничої кляси. Але з другого боку, кождий рух, у якому робітнича кляса стоїть проти гнобительських кляс та впливає на них через pressure from without [12]).

[11]) Підготовчої організації робітничої кляси.
[12]) Зовнішнім нагнітом.

є політичний рух. Наприклад, спроби примусити одного якогось капіталіста страйком, чи ще чим, до скорочення робочого дня на окремій фабриці чи в робітні, буде чисто економичним рухом; і, навпаки, рух за *закон* про 8-мигодинний робочий день і т. д. буде вже рухом *політичним*. І цим саме шляхом з окремих економичних вимог робітників виростає рух *політичний*, тоб-то рух кляси, що намагається здобути визнання своїх інтересів у загальній формі, тоб-то в формі, що для всього суспільства має примусовий характер. Як-що ці рухи зробити підлеглими закладеній previous організації, то вони в свою чергу стануть засобом до розвитку цієї організації. Там, де організація робітничої кляси ще не розвилася до тої міри, щоб стати до бою зо владою — політичною владою гнобительських кляс, — там її до цього треба довести безупинною агітацією проти ворожої нам політики урядових кляс. В противному разі пролєтаріат стане іграшкою в їхніх руках».

Соціалісти старих шкіл, що мали де-який вплив і на погляди Карла Маркса, розуміли політичну боротьбу тільки як остаточний акт, тоб-то, як збройне повстання пролєтаріату та захоплення ним політичної влади. Тому зачіпати це питання треба було з великою обережностю, тим паче, що й сам Маркс не одразу дійшов до думки про потребу політичної боротьби в розумінні повсякчасної та пляномірної участи пролєтаріату у всіх конфліктах буржуазного суспільства, та скористування їх для своїх інтересів.

Другий конгрес Інтернаціоналу в Льозанні обмірковував, між іншим, питання про те, чи не стоїть брак політичної свободи на заваді економичному визволенню робітничої кляси, чи не є він одною є перших причин соціального безладдя, і якими засобами можна прискорити здобуття політичної свободи: чи не можуть бути зокрема такими засобами необмежена свобода друку та спілок? Скільки

питання це не виходило зо сфери загальних побажань, воно не викликало майже ніяких дебатів, і навіть майбутні ватажки бакуністів, як напр. Ґільом, голосували за резолюцію. А резолюція була така: «Конгрес оголошує, що брак політичної свободи перешкоджає соціальному вихованню народів та емансіпації пролєтаріату, що через те соціальне визволення робітників не можна одділяти од їхнього політичного визволення, та що здобуття політичної свободи є засобом найпершої й безумовної потреби». Без політичної боротьби не було для Маркса інтегральної клясової боротьби пролєтаріату. На цьому ґрунті виникла в Маркса гостра боротьба з бакуністами, що, пориваючись до безпосередньої соціальної революції через зруйнування держави, одкидали всяку політичну боротьбу й активне втручання пролєтаріата в політичне життя, та визнавали політичну діяльність робітничої кляси шкодливою для його істотної мети, тоб-то повного соціального визволення.[13])

Резолюція Льондонської конференції позначає дальший крок у розвиткові та конкретизації тактичних поглядів Маркса. Ця резолюція переказувала ті місця зо Статуту та «Установчої Адреси», де підкреслено було потребу політичної діяльности, а також наводила подану вище постанову Льозанського Конгресу та заяву Генеральної Ради спиводу вигаданої змови французької секції Інтернаціоналу на передодні плєбісциту 1870 року, де було сказано, що секції Інтернаціоналу в Англії, на континенті та в Америці ставлять своїм завданням бути не тільки центрами організації робітничої кляси, а й *підтримувати* в своїх країнах всякий *політичний рух, що сприятиме здобуттю остаточної мети* Міжнародньої Асоціації, тоб-то економичному визволенню ро-

[13]) Докладніше про ці незгоди подано в нашій праці «Інтернаціонал».

бітничої кляси. Проти Інтернаціоналу, говорилося далі в резолюції, — стоїть численна реакція, що без сорома давить усі поривання робітників до визволення, та фізичною силою намагається звіковічити клясові противенства, цей фундамент політичного панування заможних кляс. Робітнича кляса може боротися проти цієї зорганізованої сили заможних кляс тільки утворивши *окрему політичну партію*, як противагу старим партіям заможних кляс. Створення політичної партії пролетаріату конче потрібно для перемоги соціальної революції та здобуття її істотної мети — скасування кляс. Об'єднання індівідуальних сил, вже до певної міри досягнуте робітничою клясою на грунті економичної боротьби, має також послужити зброєю в боротьбі пролетаріату проти політичної сили його експлоататорів. Беручи все це на увагу, конференція нагадувала всім членам Інтернаціоналу, що економична та політична боротьба пролетаріату неодривно звьязані одна з одною.

Гааґський конґрес 1872 року, на який Маркс прибув особисто, щоб боронити справу всього свого життя, пристав до постанови Льондонської конференції, та більшостю голосів ухвалив резолюцію колишнього члена Паризької Комуни, блянкіста Вайяна, де було сказано: «В боротьбі за своє визволення робітнича кляса може виступати як кляса тільки тоді, коли зорганізується в політичну партію, цілком окрему від усіх старих партій, утворених гнобительськими клясами, — та їм ворожу. Така організація робітничої кляси в політичну партію конче потрібна, щоб здобути перемогу соціальній революції та досягти її істотної мети — скасування всяких кляс. З'єднання сил, що вже досягнуте клясою трудящих під час економичної боротьби, повинно разом с тим стати зброєю в її боротьбі проти політичного панування землевласників та капіталістів. У боротьбі трудящої кляси її економичний

рух та політична діяльність звьязані між собою нерозлучно».

Що Марксові пощастило в цій справі здобути так легко рішучу перемогу над бакунізмом, то це в великій мірі пояснюється трагичним досвідом Паризької Комуни. Перш за все Комуна виявила цілковиту організаційну непідготованість пролєтаріату. Ця спроба не минула для соціалістів даремно. На Гаагському конґресі під час суперечки з бакуністами комунар Ш. Льонґе заявив, що як би 4 вересня 1870 року (оповіщення Третьої Республіки) французькі робітники були зорґанізовані в політичну партію, то події пішли б іншим шляхом. «Боротьба кляси робітників с клясою капіталістів та їх державою — писав Маркс 17 квітня 1871 року в листі до Куґельмана, — завдяки паризькій боротьбі вступила в нову фазу. Як би не закінчилась справа, а нового провідного пункта всесвітно-історичної ваги здобуто». Комуна несподівано поставила пролєтаріат перед неминучостю політичної боротьби в найгострішій одміні, — в формі внутрішньої війни. А тим часом робітнича кляса всією своєю попередньою історією була замало підготовлена не то що до такої рішучої форми боротьби, а й до нормальних форм політичної діяльности взагалі. До того часу Інтернаціонал цікавився боротьбою економичною та провадив майже виключно саме її. Побиття Комуни примусило добре подумати про потребу організації пролєтаріату в *самостійну політичну партію*, яку було б збудовано на клясових інтересах, та яка пильнувала б своєї клясової мети. І цій робітничій партії треба було готуватись не тільки до одчайдушного бою, а й повсякчасно практикуватися в щоденних конфліктах буржуазного суспільства, щоб у рішучий момент не виявити прикрої нездатности.

Комуні Маркс присвятив одну з найбільш блискучих своїх праць — Маніфест Генеральної Ради під назвою «Горожанська війна у Франції». Досвід

довів, — лише він, що робітнича кляса не може так просто опанувати сучасний державний механізм та використувати його для своєї власної мети; тому пролєтаріат повинен створити собі власну організацію, збудовану на принціпі Комуни. В заклику до створення соціальної республіки, з якого почалася февральська революція 48 року, помітно було лише невиразну потребу в такій республіці, що скасувала б не тільки монархичну форму клясового панування, а й саме клясове панування. Комуна була *виразною* формою такої республіки.

Справжня суть Комуни полягала в тому, що вона була урядом робітничої кляси, результатом боротьби кляси, що виробляє, проти кляси, що загрібає, знайденою, нарешті, політичною формою, яка давала б змогу утворити сприятливу інтересам робітничої кляси економичну форму. Політичне панування продуцента не може миритися з одночасним економичним його поневоленням. А тому Комуна повинна була стати знаряддям до знищення економичного фундаменту сістеми клясів, а значить, — і клясового панування.

Робітнича кляса, — каже Маркс, — не вимагала од Комуни чуда. Не її діло — всенароднім голосуванням запроваджувати в життя якусь завчасу підготовлену утопію. Вона знає, що для здобуття свого визволення, а разом с тим і тієї вищої форми життя, до якої невпинно йде сучасний лад під впливом економичного розвитку, їй доведеться пережити довгу боротьбу, цілу низку історичних змін, які остаточно переороблять людей та умови їхнього оточення. Вона не потрібує заводити ідеал у життя, вона лишень мусить дати свободу елєментам нового суспільного ладу, що вже розвинулися в глибинах трухлявого буржуазного суспільства.

Коли Паризька Комуна взяла на себе керовництво революцією, коли звичайні робітники вперше наважилися зазіхнути на владу, що до того часу

належала виключно заможним клясам, і за незвичайно тяжких умов оточення почали робити своє діло тихо, совісно тай не без успіху, старий світ аж посатанів од червоного прапору, що, як сімвол трудящої республіки, замаяв над будинком Паризької ратуші. До того ж не треба забувати, що це була перша революція, коли пролетаріат виступив як носильник ідеї загально-національного визволення, як єдина кляса, що здатна виявити соціяльну ініціятиву. Навіть паризька дрібна буржуазія, що в червневі дні допомагала партії порядку нищити революційний пролетаріат, на цей раз визнала геґемонію робітничої кляси: вперше дрібні крамарі та ремісники йшли до бою с прибічниками капіталу під командою блюзників-пролетарів. Великим соціяльним ділом Комуни був сам факт її істнування. І ніякі її хиби й помилки, ні навіть факт її загибелі, не можуть затемнити її великого історичного значіння.

Але Комуну було побито, Інтернаціонал роспався; і Маркс, що сподівався, що на цей раз старий режім не буде переможцем, знов зазнав прикрого розчарування. Несподівана висока хвиля масового робітничого руху швидко вичерпала свою енергію, розбилась на цілу низку національних струмочків. Після загину Комуни починається знову період політичної й соціяльної реакції; правда, через десять років помітно стало, що соціялістичний рух почав знову віджививати, але Марксові до відродження Інтернаціоналу дожити не судилося.

Разом з роспадом Інтернаціоналу року 1873 кінчається друга доба публічної політичної діяльности Карла Маркса. Від попередньої діяльности його вона відрізнялася чисто пролетарським характером. Спільного ж в обох їх було те, що першого разу Маркс прибільшував революційні *здібности* буржуазної демократії, а другого разу — революційні *сили* пролетаріату. Що до буржуазної демо-

кратії, яка ніколи не здатна була підскочити вище своєї голови, то Маркс і справді помилився (що він перший і визнав), але робітнича кляса всіма своїми пізнішими вчинками добре довела, що помилка Марксова супроти неї була тільки тимчасового характеру: в цінуванні революційних *здібностей* пролетаріату Маркс не помилився.

Сприяння соціалістичному рухові в поодиноких країнах.

Після роспаду Інтернаціоналу Маркс не брав уже безпосередньої участи в практичній роботі. Він обмежувався листовними та усними зносинами з ватажками національних соціалістичних партій, головним чином, німецької соціаль-демократичної партії. Спеціально німецьким соціалістом Маркс не був: Ляссаль наприкінці 50-х років навіть докоряв йому за те, що він до де-якої міри втратив національне почуття. Лафарґ про нього каже, що Маркс не обмежував своєї роботи та своїх інтересів кордонами батьківщини. «Я громадянин світу, — казав Маркс, — і де б я не був, я скрізь робітник». І справді, скрізь, куди тільки закидали його події та політичні утиски, у Францію, Бельгію, Англію, — скрізь він бере найжвавішу участь у революційному рухові.

Проте, звичайно, до німецького соціалістичного руху він все ж стояв ближче, ніж до інших. В генеральній раді Інтернаціоналу він був представником Німеччини. [14]) С 1849 року коло нього склався гурток переважно німецьких еміґрантів; де-які з них, наприклад, В. Лібкнехт, грали в свій час видатну ролю в організації соціаль-демократії. Починаючи з 60-их років, коли німецький робітничий рух став

[14]) А також Росії, після того, як закладено було в Швайцарії російську секцію Інтернаціоналу.

проявляти сімптоми жвавого зростання. Маркс став звертати на нього що раз більшу увагу.

С 1849 аж до 1862 року Маркс мав жваві зносини з Ляссалем, якому судилося відограти таку важливу ролю в справі відродження німецького робітничого руху. Ляссаль визнавав себе за Марксового учня; але ж, коли він роспочав свою славетну політичну агітацію, то стало ясно, що цілковитої солідарности в соціально-політичних поглядах, а надто в тактиці, між ним і Марксом нема.

Обидва вони однаково сподівалися, що Кримська війна, що поклала край російській геґемонії в Европі, одним з наслідків своїх дасть новий вибух революційного руху. Як відомо, ця надія безпосереднє не справдилася; але ж на цьому вперше виявилася незгода між Марксом і Ляссалем. Ляссаль сподівався, що війна приведе до роспаду Туреччини, разом з нею роспадеться і Австрія, а роспад Австрії призведе до утворення єдиної республіки. Маркс же, навпаки, як і завжди, цінував тодішні події з точки погляду загальних інтересів европейської революції. Уважаючи головним ворогом европейського революційного руху російський абсолютизм. Маркс визнавав, що побиття Росії має вельми велику вагу для визволення европейських народів. Він до тої міри вороже ставився до російського абсолютизму, що піддався навіть впливові Давида Уркварта, який виступив тоді в англійській літературі з цілою низкою статей, де вихваляв турецький народ і навіть турецькі порядки, а з другого боку викривав усі таємні шахрайства петербурзької діпломатії. З особливою зненавистю ставився Маркс до Палмерстона, уважаючи його за «російського агента».

Треба зауважити, що в історії Англії XIX віку помічалося таке явище: коли влада була в руках консерваторів, то англійський уряд у відносинах до уряду російського набірав характеру вельми войовничого; коли ж влада переходила до рук лібералів,

то відносини змінялися на приязніші. В цьому характері англійської дипломатії полягала одна є причин особливої зненависти Маркса до англійських лібералів. Він викривав нещирість політики, що проклямувала себе чемпіоном визвольного руху всієї Европи, і в той же час догоджала найбільшому ворогові европейської свободи. Ненавидів Маркс і Австрію, але для неї у його найшлося добре слово за те, що вона «поставила недужий, неконсеквентний, але разом с тим і впертий опір» зазіханням Росії на Близький Схід. Припинити цей опір, доки ще революція сама своїми власними силами не може впоратися з ворогом, це, на думку Маркса, значило б піклуватися про зиск свому ворогові.

А ще незгода між Марксом та Ляссалем виявилася в тім, як вони ставилися до війни Австрії с Францією в 1859 році. Знову ж таки обидва вони сподівались, що італійська війна розбуркає революційний рух в Европі, але ж Ляссаль трактував події з боку інтересів німецьких, тоді як Маркс і Енґельс с точки погляду европейської революції. Перший за найпершого ворога уважав Австрію, а другі два — Росію. А як, починаючи війну з Австрією, Наполеон III спірався на спілку з царем, то Маркс та Енґельс у цій франко-російській спілці побачили небезпеку, проти якої треба стати до бою не на життя, а на смерть. В бонапартівському заступництві за Італію Маркс бачив тільки причіпку до того, щоб навіки поневолити Францію, віддати Італію на здобич грудневих авантурників, перенести «природній кордон» Франції на Райн, та обернути Австрію в попихача Росії. По при всі свої історичні злочинства Австрія відносно бонапартівсько-петербурзької коаліції була, на думку Енґельса, «на нашому боці»: «як що нас зачеплять, то ми будемо боронитися і захищати в такому разі всяку воєнну позицію, яка буде в наших руках».(!)

На таке міркування не міг пристати Ляссаль. Він не міг визнати, щоб можна було заваджати добрій справі (в даному випадку італійському визволенню) тільки через те, що йому допомагає недобра людина зо своєкорисною метою. З другого боку, Маркс та Енґельс прибільшували можливість могутнього національного руху німців проти франко-руської коаліції, руху, на який вони покладали стільки надії в тім розумінні, що він відродить революцію в Европі. Зненависть до бонапартизму та російського абсолютизму засліплювала їх. Національний рух у Німеччині того часу відзначався більше чорносотенним, ніж революційним характером; тодішнє французожерство тільки почасти було скерованим проти гидот бонапартизму, а найбільше, як каже Мерінґ, воно базувалося на зненависті реакційного юнкерства до неспокійних французів, зненависти во ім'я «бога, короля та батьківщини».

Будь що будь, а італійська війна викликала деяке політичне зворушення в Европі; зокрема в Німеччині, с початком 60-х років, серед робітничої кляси почався де-який рух, який дуже дотепно використував Ляссаль для своєї агітації. Маркс не хотів визнавати себе з тією агітацією солідарним. (Проте до смерти Ляссаля він одверто догани своєї не висловлював). Маркс визнавав, що Ляссаль розбуркав знову робітничий рух у Німеччині після 15-літньої сплячки, — і в цьому його безсмертна заслуга. Але ж він піддався впливові біжучих умов моменту та поставив центральним пунктом своєї агітації державну допомогу виробничим асоціаціям — гасло, позичене у ватажка французького католицького соціалізму Бюше. До нього він додав гасло чартистів — загальне виборче право, але при цьому він, як каже Маркс, не зауважив, що німецькі та англійські умови не однакові, та не взяв до відома досвіду бонапартівського режіму, який зумів повернути загальне виборче право, це знаряддя виз-

волення.   в знаряддя народнього поневолення. Далі, як кожен винахідник панацеї від усякого народнього лиха, він з самого початку надав своїй агітації сектанського та майже релігійного характебу. Як організатор секти він не визнавав ніякого звьязку с попереднім рухом; він допустився помилки Прудона, який замісць того, щоб шукати реальної бази в дійсних елементах клясового руху, намагався пустити його за завчасу виготовленим доктрінерським рецептом (тут Маркс має на увазі, як ляссальянці ставились до професійного руху, намагаючись підкорити його своїй політичній організації).

Всі ці докори проказав Маркс Ляссалеві в вічи. як він року 1862 приїхав до Льондону намовляти Маркса стати разом з ним на чолі нового руху: в-друге Маркс потвердив їх року 1868 в листі до Швайцера, якому, після смерти Ляссаля, припало в спадщину керувати Загальною Німецькою Робітничою Спілкою.

Що ж до питання про значіння загального виборчого права, то дальший розвиток соціаль-демократичної партії в Німеччині довів, що в цій справі правда була більше за Ляссалем, ніж за Марксом. Маркс з Енґельсом гадали, що приклад наполеонівської Франції підриває віру в революційне значіння загального голосування. Енґельс зазначив у 1865 році, що уряд, маючи вимуштровану бюрократію та пресу, без свободи спілок та зібрань, може в країні, де перевагу має селянська людність, організувати найслухняніші вибори. Які ж результати дало б загальне виборче право в Німеччині, де феодальна шляхта є ще справжньою політичною й соціальною силою, та де на одного промислового робітника припадає по два сільських робітники? «Боротьба с феодальною та бюрократичною реакцією в Німеччині — це ж боротьба за політичну та духову емансіпацію сільского пролєтаріату, і доки сільський пролєтаріат не пристав до руху, доти міський

пролетаріат не може в Німеччині нічого вдіяти, доти загальне виборче право буде для пролетаріату не знаряддям визволення, а пасткою». Цікаво, що так само ставився до цієї справи і Бісмарк, котрий гадав, що загальне та безпосереднє голосування забезпечить урядові консервативну більшість. Ляссаль перецінював значіння загального виборчого права, сподіваючись, що воно в найблизчому часі приведе робітничу клясу до перемоги. Але ж по суті він не помилявся, коли думав, що німецька соціаль-демократія так жваво розвинулась в значній мірі саме через те, що зуміла скористуватися з загального виборчого права, — це визнав згодом і сам Енґельс у передмові до другого видання Марксової «Клясової боротьби у Франції» (1895 рік).

А найбільш негативно ставився Маркс до *тактики* Ляссаля. Гостра боротьба с проґресістською партією, що оббріхувала Ляссаля та ставила всякі перепони його агітації серед робітників, спонукнула Ляссаля до цілої низки непевних учинків, а найгіршим з них було його приятелювання з Бісмарком. Тут Ляссаль переступив ту межу, поза якою починаються небезпечні політичні авантури, де політику починає заступати політиканство. Забуваючи славетне твердження Маркса: «окремі особи помиляються, кляси ж — ніколи», Ляссаль мав надію вплинути на Бісмарка, цього свідомого представника кляси реакційних землевласників, щоб дано було загальне виборче право, та забезпечено де-яку волю робітничому рухові. Він хотів використати зненависть Бісмарка до буржуазного лібералізму, що під той час мав с пруським урядом гостру боротьбу за парляментарізм, але він забував, що Бісмарк з більшою охотою зійдеться з буржуазією проти революційного пролетаріату, ніж навпаки; по-друге, він, Ляссаль, своєю поведінкою сіє заколот серед робітничої кляси, та не прояснює, а затемнює його клясову свідомість. Бісмарк і без того ладен був

пускатися на будь-які паскудні демагогічні викрути: він був не від того, щоб інколи побалакати й про те, що монархія Гогенцолєрнів, — то монархія бідноти. І от, своїм приятелюванням з майбутнім «залізним канцлером», Ляссаль немов би йшов на зустріч відродженню легенди про «соціальну монархію».

Це була така колосальна політична помилка, з якою Маркс ніяк не міг помиритися. Хоч і як глибоко розчарувався вже Маркс на той час у революційнім значінню буржуазії, хоч і як гаряче співчував він визволенню пролетаріата спід ідейного й політичного впливу буржуазного лібералізму, проте він з найбільшою зненавистю ставився до всього того, що могло б підживити традиційну чорносотенську легенду про «доброго короля». Визволити трудящі маси спід впливу цієї легенди, якою скрізь живе монархія, — це було б, на думку Маркса, першим кроком до ідейної та політичної їх еманціпації. А тому він ніяк не міг виправдати такої боротьби є політичною геґемонією буржуазного лібералізму, якої додержувався Ляссаль, та яка часами переходила в демагогію.

Зараз же після смерти Ляссаля Швайцер запропонував Марксові взяти на себе президентство в Загальній Німецькій Робітничій Спілці, але Маркс одкинув цю пропозицію, щоб не виказувати солідарности з ляссалівським рухом. Проте Маркс із Енґельсом дали згоду (хоч і з великою неохотою) працювати в новому органі Спілки «Соціаль-Демократ», до якого в склад редакції вступив Лібкнехт. Незабаром, як і треба було сподіватися, виникли непорозуміння. Як що в статті Маркса про Прудона, надрукованій у «Соціаль-Демократі» з нагоди смерти Прудона, всякий компроміс з урядовою владою трактувався як порушення просто морального такту, то в тому ж органі з'явилися статті Швайцера, де він дозволяв собі вихваляти пруські урядові сфери.

Маркс та Енґельс не раз вимагали, щоб супроти міністерства реакційної партії вживано було такого ж самого сміливого тону, як і на адресу прогресівної партії, і кінець-кінцем заявили, що тактика, якої додержується «Соціаль-Демократ» не дає їм змоги на-далі працювати в газеті.

Року 1849 на конґресі в Айзенаху склалася з участю Бебеля та В. Лібкнехта соціаль-демократична робітнича партія, що близько стала до поглядів Маркса та безпосереднє прилучилася до Інтернаціоналу. Після довголітньої гострої боротьби обидві партії, що фактично одна до одної дуже наближалися, та зазнавали однакових утисків від пруської прокуратури, ухвалили з'єднатися до гурту. Це об'єднання сталося на Ґотськім конгресі 1875 року. Маркс противився об'єднанню обох партій в одну, але, на щастя, місцеві працівники на цей раз не послухалися його ради, і об'єднання, на велику користь німецькому соціалізмові, все ж відбулося. З'їзд ухвалив програму, що була компромісом між програмами Айзенахців та Ляссальянців. Проєкт Ґотської програми Маркс гостро роскрітикував у листі до Ауера, Бебеля, Лібкнехта та інших. [15]) Не спиняючись на питанні про працю, як про єдине джерело багацтва, про «залізний закон заробітної плати»,про продукційні асоціації і т. д., ми одзначимо лишень крітичні закиди Маркса проти того вислову ґотської програми, де говориться, що супроти пролетаріату всі инші кляси треба уважати «суцільно реакційною масою». Для розуміння політичних поглядів Маркса після революції 1848—49 р. р. це місце надзвичайно характерне.

Перш за все, Маркс зазначує, що навіть велика буржуазія не може бути зарахованою до одного блоку з силами давнього, передкапіталістичного

---

[15]) Цього листа не вільно було друкувати: він призначався тільки для де-кількох видатніших товаришів, і його було спубліковано тільки в 1891 році.

суспільства. Вже в Комуністичному Маніфесті буржуазію, як прогресивну економичну силу, що руйнує давні соціальні основи, уважається революційною клясою супроти феодального землепосідання та посередкових соціальних елєментів; а далі ці посередкові елєменти — дрібна буржуазія, селянство то-що — завдяки процесові пролєтарізації та павперізації стають революційними, чекаючи неминучого для себе переходу в лави пролєтаріату. Тоді вони збільшують собою ряди революційної буржуазної демократії, що може йти (що й було, наприклад, під час Комуни) поруч с пролєтаріатом у боротьбі з великою буржуазією. Тим то Маркс і одмовляється визнати всі кляси, окрім пролєтаріату, суцільно реакційною масою.

Уваги Марксові прийнято було до відома. Та як би не спеціальний закон проти соціалістів, що примусив партію с 1878 до 1890 року всі свої сили покласти на те, щоб якось під той тяжкий час животіти, то програму було б виправлено в дусі марксізму ще раніш. І тільки на Ерфуртському конгресі 1891 року програму соціаль-демократичної партії було остаточно перероблено в дусі Маркса і останні сліди ляссальства було з неї виведено.

Після Ґотського конгресу Маркс на діяльність німецької соціалістичної партії поглядав скоса, добачаючи в ній ознаки росту опортунізму. Тільки партійна дісціпліна не дозволяла Марксові та Енґельсові роспочати публічну крітику партії, і вони відпочивали душею тільки в приватному листуванню с партійними ватажками.

С поширенням соціалістичного руху, та приєднанням до нього нових елєментів, — між иншим дрібно-буржуазної інтелігенції — теоретичний рівень партії почав помітно нижчати. В журналі «Будуччина» (Die Zukunft), що видавав його в Берліні доктор Гехберґ, теоретичний соціалізм було одсунено на пів століття назад, як порівняти с Ко-

муністичним Маніфестом. Почався рух, що трохи нагадував майбутній «ревізіонізм»; і тому цілком ясно, чого с таким обуренням ставився Маркс до цього теоретичного занепаду. 19 жовтня 1877 року він писав до Зорґе: «В Німеччині в нашій партії не так серед маси, як серед її ватажків («робітників» та людей привилейованих кляс) тхне гнилятиною. Компроміс з ляссальянцями призвів до компромісу не тільки з усякими іншими ділєтантами як, наприклад, у Берліні з Дюрінгом та його «прихильниками», але й з цілою бандою зелених студентів та найрозумніших докторів, що поставили собі завданням дати соціалізмові «більш високий та ідеалістичний» напрямок, тоб-то заступити його матеріалістичну базу (що потрібує перше, ніж нею орудувати, серйозного об'єктивного студіювання) новою мітологією з усіма її богинями справедливости, свободи, рівности та братерства. Одним с представників цього напрямку є видавець журналу «Будуччина», пан доктор Гехберґ, що «вкупився» в партію може й з найкращими замірами, але ж я на всякі «заміри» плюю.»

Уже в той час Бернштайн визначався серед опортуністів. Маркс лише з обуренням говорив про «цюріхське тріо», що складалось з Гехберґа, Бернштайна та Шрамма. Коли Бебель року 1879 писав до Маркса та Енґельса про заміри товаришів видавати в Цюріху партійний орган, та просив дозволу внести їхні прізвища в список співробітників, вони дали згоду тільки при тій умові, що відповідальним редактором буде Гірш. Тільки на нього вони мали надію, що він «не дасть наблизитися до редакції тій мішанині з докторів, студентів та катедерсоціалістів, що так просторікує в «Будуччині» і починає вже потроху пролазити і в «Vorwärts»; тільки, мовляв, Гірш зможе дати гарантію того, що в новім органі партійну тенденцію буде забезпечено». Кінець-кінцем справа не склалася, а Маркс та Ен-

ґельс одмовилися від співробітництва в партійнім органі.

Маркс обурювався проти тих «нікчемностей» з теоретичного й практичного боку, які намагалися зробити партію більш поміркованою, піднести її значіння в дрібно-буржуазному таборі та «просвітити» робітників. Маркс і Енґельс у циркулярному листі до Бебеля, Браке й інших партійних лідерів поставили вимогу, щоб опортуністичні погляди не з'являлися, принаймні, в провідному партійному органі, а в противному разі загрожували виступити з одвертим протестом проти такого заяложування теорії і компромітації партії. А найдужче Маркс протестував проти «парляментського кретинізму», що встиг уже опанувати партійних ватажків.

Але поволі німецька партія видужала від хвороби крітичного періоду і Маркс с початком 80-х років уже почав ставитися прихильніше до німецького робітничого руху. Вибори 1881 року, що виявили життєздатність німецького соціалізму, переконали Маркса в тім, що німецький пролетаріат став на належну путь.

З глибоким також інтересом стежив Маркс за французьким робітничим рухом. Через де-кілька років після погрому Комуни французькі робітники почали знову складати організації, що мали спочатку виключно професійний характер. Маркс не дорікав їм за це, бо добре розумів, що в противному разі їх в одну мить знищив би уряд. У професійних же спілках, як він писав до Зорґе в 1874 році, вони мали, по-перше, де-яку організацію, а по-друге — початковий пункт до ширшого руху, ледви тільки він стане можливим.

Маркс сподівався, що соціалізм незабаром відродиться у Франції. З радостю вітає він побиття «анти-комуністичної банди» на Марсельському з'їзді 1879 року, а через рік уже здобуває спроможність

узяти безпосередню участь в утворенні французької робітничої партії.

Найвидатніші представники французької еміґрації поспішилися пристати до сістеми Маркса, як тільки її засвоїли. Багацько колишніх блянкістів і навіть бакуністів (як Жюль Ґед) стали на грунт наукового соціалізму. Повернувшись у Францію, вони почали проводити соціаль-демократичні ідеї в робітничу масу. До Ґеда незабаром пристав у Парижу зять Карла Маркса, Поль Ляфарґ, і вони обидва, за допомогою Маркса, дали новому французькому рухові те, чого йому до того часу бракувало: доктріну наукового соціалізму. А як тільки французька робітнича партія встигла створити свої кадри, визнано було потрібним заходитися коло складання партійної програми, яка б формулювала нові ідейні здобутки французького соціалізму. Для цього Ґед та Льомбар прибули до Льондону і тут на нараді з Марксом, Енґельсом та Ляфарґом вироблено було славетну програму Французької Партії: ухваливши цю програму, французький соціалізм приєднався до широкої течії міжнародньої соціаль-демократії. Ця програма, як каже Маркс, поруч з деякими зайвинами (як наприклад законодатна установа мінімальної заробітної плати) складалась з економичних вимог, реально висунутих самим робітничим рухом, а в передмові, в загальних рисах пояснено було загальні комуністичні завдання. Подаємо цю загальну частину, цікаву тим, що її складено з безпосередньою участю Маркса, а значить і тим, що вона показує, як визнавав Маркс потрібним формулювати програму соціалістичної партії.

«Беручи на увагу, — говориться в передмові, — що визволення кляси продуцентів є визволенням всього людського роду без ріжниці полу й раси; що продуценти не можуть визволитися інакше, як забравши в свої руки засоби продукції (землю, фабрики, шляхи, банки, кредіти і т. далі); що є тільки

дві форми, в яких засоби продукції можуть їм належати: 1) форма індівідуальна, яка ніколи не була загальним явищем, і яку що раз більше випихає проґрес промисловости; 2) форма колєктивна, — матеріальні та інтелєктуальні елєменти котрої утворює сам розвиток капіталістичного суспільства; беручи на увагу, що колєктивного привлащення засобів продукції можна добитися тільки революційною роботою продуцентської кляси або пролєтаріату, з'організованого в окрему політичну партію; що до такої організації треба прямувати всіма шляхами, які тільки може використовувати пролєтаріат, в тім числі й загальним виборчим правом, обертаючи його тим чином зо знаряддя дурисвітства, яким воно було до цього часу, в знаряддя визволення. . . . .»

Поясняючи значіння цієї програми, Маркс пише: «Звести французьких робітників с хмар туманних фантазій на грунт дійсности, — само це було вже великим поступом вперед; недурно програма зустріла стільки нарікань з боку всяких недоліткі́в, що тільки туманною балаканиною і животіють». Певний того, що відтепер у Франції починається «перший справжній робітничий рух», вільний од геґемонії радікальної буржуазії, Маркс, звертаючись до Зорґе, добросердно додає: «Зайва річ казати тобі (бо ж французький шовінізм ти знаєш), що незримі нитки, якими керовано й підгонювано було лідерів від Ґеда-Мальона до Клємансо, йшли з наших рук. Нехай це будемо знати тільки ми. Про це говорити не слід. Як що хочеш зробити що-небудь для панів французів, то повинен робити це анонімно, щоб не зачіпати їхнього національного почуття. Анархісти і так мають наших товаришів за пруських агентів, що пробувають під діктатурою «відомого пруського агента Карла Маркса».»

Таким чином, французький соціалістичний рух поставлено було за безпосередньою участю Маркса на певний шлях до розвитку в соціаль-демократич-

ному напрямкові. З цього часу починаються його дійсні успіхи.

Після побиття Комуни Маркс сподівався нової европейської війни, яку, на його думку, доведеться пережити, перш ніж думати про які-будь виступи европейського робітничого руху. Як почалася руська-турецька війна 1877 року, Марксові здалося, що настав слушний час. Тоді міністерство в Англії було в руках лібералів, і Маркс, як і звичайно, «протягом кількох місяців інкоґніто в льондонській фешенебельній пресі обстрілював русофіла Глядстона; а в англійській, шотляндській та ірляндській провінціальній пресі я, — казав далі Маркс, — викривав його спільні з Новіковою, агентом російського посольства в Льондоні, каверзи і т. д. А через Баррі я орудував членами верхньої та нижчої палати, що полякалися б на смерть, як би довідалися, що ними, під час крізи на Близькому Сході, керував Red-Terror-Doctor [16]), як вони мене прозивають».

На думку Маркса, ця кріза стала «новим поворотним пунктом в історії Европи». Він сподівався, що *на цей раз революція почнеться зо Сходу*, який до того часу був твердинею контр-революції. Довідавшись про внутрішній стан Росії з офіціальних та неофіціальних відомостей, між іншим з земської статистики, він пересвідчився того, що Росія давно вже стоїть на порозі великих струсів, та що всі потрібні для цього елєменти вже достигли. Він сподівався, що вибух у Росії буде прискорено невдачами руської армії та розладом у руських фінансах. «Переворот роспочнеться, як звичайно, с конституційного залицяння, а побойовище вийде знамените. Як що матиприрода попустить, то ми ще доживемо до цього свята. . . . Французька кріза (боротьба буржуазних республіканців з монархистами), як що рівняти її до східної, — має зовсім другорядне значіння».

---

[16]) Доктор червоного терору.

Марксові не судилося дожити до цього свята. Але для великого політичного діяча характерно, що він уже тоді зумів збагнути велике значіння руської революції у визвольній боротьбі пролетаріату. Маркс не дожив до цієї революції, [17]) як і взагалі до відновлення широкого революційного руху в Европі, але він помер с певною надією, що незабаром має скластися новий, на цей раз чисто комуністичний Інтернаціонал, що забезпечить перемогу пролетаріата, для організації й усвідомлення якого Маркс зробив більше, ніж будь-хто інший.

Де-що про особисте Марксове життя.

Нарис наш не був би закінченим, коли б ми не сказали ще кілька слів про особисте життя великого борця та соціалістичного мисленника.

Уже один зверхній вигляд Маркса звертав на себе увагу. Ось як малює його німецький демократ 40-х років, Карл Шурц («Из воспоминаній революціонера», «Русское Богатство», 1906, № 12):

---

[17]) Дуже цікаво зазначити, що ще року 1870 Маркс віщував, що в наслідок франко-пруської війни виникне колись війна Німеччини з Росією, та що ця війна призведе в Росії до революції. Ось що писав він до свого приятеля Зорґе 1 вересня 1870 року: «Сучасна війна призведе до війни Росії з Німеччиною, так само, як війна 1866 року призвела до війни між Прусією та Францією, але цього пруські осли ніяк не можуть зрозуміти. І це буде найкращим наслідком теперішньої війни відносно Німеччини. Щире прусацтво не животіло і животіти не може інакше. як у спілці з Росією, та в невільницькій од неї залежності. Крім того, така війна № 2 відограє відносно неминучої руської революції ролю «повитухи» (листування Зорґе, стор. 20).

Отже Маркс сподівався від русько-німецької війни визволення і Росії і Німеччини. Що до Росії, то його пророкування уже збулося. Будемо сподіватися, що воно незабаром збудеться і відносно Німеччини!

«Йому в той час (тоб-то під час конгресу демократичних спілок у 1848 році в Кельні) було лише 30 років, але він був уже визнаним головою соціалістичної школи. Невисокого росту, кремезний, з широким лобом, чорною чуприною, густою бородою та чорними очима, він одразу привабльовав увагу кожного. . . Все, про що б не говорив Маркс, було дійсно змістовним, логічним і ясним. Але мені не доводилося ні разу здибати людини, яка б відзначалася такою зневажливою та нетерплячою високодумностю. Ні одної думки, що скільки-небудь росходилася з його власною, він не приймав до відома. До всякого, хто йому перечив, ставився він з одвертим майже призирством. На кожний неприємний для нього доказ, він одповідав або глумом над темним неуцтвом того, хто говорив, або зневажливим запідозренням його імпульсу. Я її досі памьятаю той гострий саркастичний тон, яким він вимовляв слово бюрґер (буржуа, міщанин)».

Що так ставилися до великого ідеолога пролетаріату сантиментальні буржуазні демократи, яких він ніколи не милував, в тім нема ніякого дива. Але для нас, його прихильників і однодумців, навіть із цього тенденційного опису, що намагається згудити Маркса, повстає велика фігура переконаного пророка та природженного ватажка, що плямував неуцтво добросердних демократів та ґрунтовно запідозрював їхні клясові імпульси. Цікаво, що таке саме враження справив Маркс і на руського інтелігента 40-х років «туриста» Анненкова, що здибався з Марксом у Брюселі в 1846 році.

«Маркс, — пише Анненков («Вѣстник Европы», 1880, № 4), — являє собою людину, збудовану з енергії, волі та незломного переконання, — тип вельми показний і з зовнішнього вигляду. З густою чорною чуприною на голові, волосатими руками, в пальті, застебнутім навскоси, він мав, однак, вигляд людини, що має право і владу вимагати до

себе поваги, де б вона не була та що б вона не робила. Всі його рухи були трохи незграбні, але сміливі й рішучі; всі манєри його не були тими, які прийнято в людських відносинах, але горді та якісь зневажливі, а чистий голос, що дзвенів, як метал, на диво підходив до тих рішучих вироків, які він висловлював супроти окремих осіб та річей. Маркс уже й не говорив інакше, як такими безапеляційними вироками, та ще й в супроводі одної загальної, до болю різкої ноти, яка застеляла все, що він говорив. Нота виявляла міцне переконання, що йому на роду написано керувати умами, законодавствувати, та вести людей за собою. Переді мною стояла фігура справжнього демократичного діктатора».

Це зневажливе та вороже відношення Маркса до всього того, в чому він бачив перешкоду для визвольного руху пролєтаріату, до міщанського ідеалізму та фразерства, до всіх форм революційної романтики та опортунізму, були наслідком його щирого переконання в правоті своїх ідей та в величності мети, якій віддав він всі сили свого розуму й серця. Особистих ворогів у Маркса не було, або правдивіше — його особистими ворогами були всі, хто свідомо, с клясових або інших причин, ставав поперек дороги до визволення пролєтаріату, а значить і всього людства, або ті, хто своїми не продуманими гаразд науковими сістемами, чи нерозважними вчинками, вільно чи невільно заваджали найскоршому осягненню цієї мети. Нещадно ставився Маркс до свідомих ворогів соціалізму, та «нікчемних теоретиків» його, але разом с тим дуже обережно, навіть делікатно, до всіх виявів робітничого руху, навіть тоді, коли вони далеко ухилялися від ідеалу самого Маркса. Саможертвенна праця на користь пролєтаріату та людства і колосальні заслуги Маркса перед всесвітнім робітничим рухом виправдували ті його особисті риси та вчинки, які так обурювали людей, що ставали йому на дорозі.

До людей, що були вірними й чесними слугами пролєтаріату. Маркс ставився зовсім інакше. Досить прочитати спогади Лібкнехта, або Ляфарґа про Маркса, щоб пересвідчитися, що під суворим зовнішнім виглядом великої людини, крилося делікатне, любьязне й чуле серце. І ті, кому як Лібкнехтові, довелося довго жити в гурті з цим геніальним ученим-революціонером та безкрає цікавим співрозмовцею, на все життя лишилися вдячні долі за цей їм подарунок. Суворий до самого себе, Маркс так само ставився і до тих людей, з якими він приятелював, та яких поважав. З першого ж знайомства вони мусили складати перед Марксом найдокладнішого іспита, а на далі Маркс неухильно слідкував за ходою їхньої розумової роботи. Зате люде, що пройшли школу Маркса, та довго йшли з ним, розвинули свій розум, загартували характер, і так само, як Лібкнехт, цілий вік лишилися вірними «салдатами революції».

Сам він цілий вік свій не переставав учитися. Колосальностю й універсальностю своїх знань він не мав собі рівного, а ролею, що відограв в історії науки XIX віку, його можна порівняти хіба тільки з Дарвіном. Але було б великою помилкою уявляти собі Маркса сухим фаховцем, що загруз у студіюванні політичної економії та статистики та тільки в цьому віконці і світа бачив. Крім грунтовного знання філософії та історії, Маркс був ще й видатним філологом. Він дуже добре знав не тільки всі нові европейські мови, але й стародавніх мов уживав як своєї рідної. Лібкнехт був філологом-фаховцем, але перед Марксом він мусив поступатися, і великий учений радів, як дитина, кождого разу, як міг пояснити свому молодшому товаришеві якийсь уривок з Арістотеля чи Есхіла, де той не міг розібратися одразу. Твори всіх видатніших поетів він читав в оригіналі. Гайне та Ґете знав на памьять. Есхіла та Шекспіра, яких він уважав за найвидатніших драматичних геніїв.

провчив грунтовно; Данте та Берне також були улюбленими його поетами. Після наукової праці, стомлений, він брався за романи, яких перечитував силу; з охотою читав Поль-де-Кока, Олександра Дюма-батька, та Вальтер-Скота, але Сервантеса та Бальзака ставив він над усіма романістами. Поруч с поезією та романами, другим одпочинком од тяжкої розумової праці була для Маркса математика; заглибившись у неї, Марксові легше було переболіти душею під час слабування його жінки. В такому стані скомпонував він свій твір про рахування безмежно-малих, який, на думку фаховців-математиків, має в математиці велику цінність.

Працював Маркс надзвичайно упадливо й совісно. Він ніколи не задовольнявся відомостями з чужих рук, а завжди звертався до орігінальних творів, як би тяжко не було їх добути. Це видно хоча б с приміток до «Капіталу». До останніх днів своїх Маркс не кидав учитися. Вже як було йому 50 років, він заходився вчитися руської мови і за 6 місяців так її опанував, що міг читати в орігіналі Пушкина, Гоголя, Щедрина та Чернишевського, якого він особливо поважав. Як ми вже згадували, за вивчення руської мови Маркс узявся, щоб мати змогу обізнатися з руською земською статистикою.

Працював Маркс не жалуючи ні здоровля, ні сили. Вставав він між 8-ою й 9-ою ранку, похапцем пив свою чорну каву, перечитував газети і йшов до кабінету, де працював до 2—3-ої години ночи; замолоду він мав звичай працювати цілими ночами до ранку. Наукова робота захоплювала його; із-за неї він забував часто навіть про їжу; здавалося, що його левина голова стягувала до себе всі соки організму і за натужну роботу могутнього мозку доводилосяросплачуватись бідолашному шлункові. Він слабував на брак апетиту, а це примушувало його уживати гострих страв. Єдине, чим він хоч трохи допомагав свому, без жалю знесиленому надмірною робо-

тою організмові, було ходіння. Що вечора, як що дозволяла година, він ходив, гуляючи, за місто. Кінець-кінцем Маркс надламав своє здоровля, але поки було його сили, він ніколи не кидав своєї роботи. Вже наприкінці 50-х років здоровля Марксове почало спадати, він почав часто скаржитися на всякі фізичні хвороби. Лікарі заборонили йому працювати в-ночі, але він, що-йно видужав, знову взявся за своє. Врешті здобув собі хворобу печінки, та загальне розладнення організму. Тільки наприкінці свого віку Маркс перестав працювати в-ночі, але було вже запізно. Отже, правду каже Лібкнехт, що до Маркса, більш як до кого іншого, можна прикласти відому приказку: «геній — то працьовитість».

Та не для матеріального зиску так тяжко працював Маркс, а з мотивів чисто ідеалістичних: Маркс, як що вжити одного з улюблених його слів, «працював для всесвіту». Лібкнехт сприводу цього зауважує: «Капітал забрав у нього 40 років такої праці, на яку тільки Маркс і був здатний. І я не прибільшу, коли скажу: найостанніший поденний робітник у Німеччині за 40 років одібрав більше плати, ніж Маркс гонорару, тоб-то *почесної плати*, за один з двох найвидатніших наукових творів біжучого віку (другий з них — це твір Дарвіна)». Сам Маркс жартуючи казав, що «Капітал» не дав йому навіть стільки прибутку, скільки витрачено було на цигарки, викурені під час його писання, але він визнавав, що «наука не повинна служити на егоїстичну втіху: той, кому судилося цілковито присвятити себе науковій роботі, повинен віддати всі свої знання та сили на користь людства».

А тим часом, за довгі роки еміґрантського життя не один раз доводилося Марксові терпіти велику матеріальну скруту. Адже, одного разу Маркса трохи не арештували в ломбарді с фамільним сріблом його дружини з графськими гербами, бо уря-

довці ломбарду завбачили в цій кудлатіїі та нечепурно вдягнутій людині звичайного собі злодюжку. Можливо, що матеріальна скрута та взагалі тяжкі умови еміґрантського поневіряння, тяжко відбилися на долі самого Маркса, його дружини та дітей. Обидва сини Марксові померли дуже рано. Смерть другого сина; на якого батьки покладали великі надії, вразила батька в саме серце: він почував такий одчай, що його приятелі боялися, щоб він ще часом не скочив за труною в могилу. У Маркса було три дочки: одна з них одружилася с колишнім комунаром Шарлем Льонґе, та померла на початку 1883 року: друга, Лаура, одружилася з Ляфарґом та разом з чоловіком заподіяла собі смерть у 1911 р; третя, найвидатніша, Елєонора, що одружилася з англійським соціалістом Евелінґом, в 1898 році вкоротила собі віка самогубством через невдачу особистого життя.

Маркс був дуже гарним батьком. Цілими годинами грався він з дітьми, а в старі літа з онуками. Дочки поводилися з ним по-товариському, звали його не батьком, а «Мавром» (прозвище це дали йому за темне обличчя, та чорну, як смола, чуприну). У свята дочки не дозволяли йому працювати; в ці дні вся родина разом з Оленою Демут, вірною економкою, що стала за члена родини, та близькими приятелями ходила гуляти за місто.

Вигнанецьке життя прикрашувала для Маркса лагідна й шляхетна вдача його коханої дружини. Не вважаючи на своє арістократичне походження, вона стала переконаною соціалісткою й демократкою. З чоловіком вона до останньої хвилини жила душа в душу. Її дуже мучила змова всієї буржуазії проти її чоловіка, всі брехні та вигадки, якими закидали його супротивники, а надто навмисно-вперте недобачання його великих творів. За де-який час до її смерти в одному англійському журналі з'явилася стаття Бельфора Бакса «Ватажок сучасної думки Карл Маркс», написана в прихильнім до

Маркса тоні. «Найбільшу для мене вагу мало те, — з зворушливою простотою писав Маркс до свого приятеля Зорґе, — що цей нумер журналу я одержав ще 30 листопада. чому він забарвив останні дні моєї дорогої дружини. Тобі ж відомо. як гаряче цікавилася вона цією справою».

Дружина Марксова, змучена довгими роками вигнання, смертю дітей, хворобою чоловіка, померла 2 грудня 1881 року. В-осени того ж року Маркс занедужав на плєвріт у тяжкій формі. Це був найскрутніший час у Марксовій родині: в одній кімнаті на ліжку лежала при смерті жінка, а поруч у другій кімнаті лежав сам Маркс; його становище, на думку лікарів, було майже безнадійним. «І обидва вони, — пише Елєонора, — що так одне до одного звикли та зжилися, не могли більше бути в одній кімнаті. . «Мавр» ще раз переміг хворобу; ніколи я не забуду того ранку, коли він, почуваючи себе вже доволі дужим, перейшов у кімнату матері. Вкупі вони знову молодшали: передо мною був не змучений хворобою старий чоловік і не літня при смерті жінка, а закоханий юнак та закохана дівчина». З останніми словами, відчувши наближення останньої хвилини. чомусь по-англійському Дженні Маркс звернулася до чоловіка: «Карле. я втрачаю сили». А як прийшов Енґельс, то він сказав: «Тепер умер також і Мавр». І це була правда. Дженні Маркс поховано 5 грудня на Гайґетськім кладовищі; Енґельсові довелося міцно держати Маркса за руку, щоб не дати йому впасти в домовину за своєю вірною дружиною. Та через 15 місяців він пішов слідом за нею.

Одужавши після плєвріту, Маркс поїхав, як йому приписали лікарі, до Альжеру, але в дорозі застудився і приїхав на місце з новим плєврітом. Далі одвідав Монте-Карло. і виїхав до Аржантейлю під Парижем, до своєї дочки, дружини Льонґе, де лікував свій занехаяний бронхіт Енґієнськими

сірчаними водами. Зімою 1882 року він пробував на острові Уайт, де знову застудився. Тим часом померла його старша дочка Льонґе. Ця смерть остаточно добила Маркса. Його хвороба ускладнилася й набрала небезпечного характеру: створився веред на легенях і сили почали хутко спадати. 14 березня 1883 року Маркс вийшов с кімнати дочки своєї Елєонори, пішов до свого кабінету у Майтляндському парку, сів там у своє крісло та й тихо навіки заснув. Поховано його на Гайґетському кладовищі поруч з дружиною.

На другий день після смерти Карла Маркса ось що писав Енґельс до Зорґе:

«Всі явища, навіть найжахливіші с тих, що стаються в згоді з законами природи, мають у собі й зерно втіхи. Так і в цім випадку. Лікарське мистецтво може б і могло дати Марксові ще кілька літ животіння, тоб-то життя безпорадної істоти, що конає на славу лікарського хисту не одразу, а поволі. Але такого життя нашому Марксові не треба було. Жити, маючи перед собою цілу низку не закінчених праць, та терпіти танталові муки, знаючи, що нема змоги довести їх до кінця, — було б для нього в тисячу раз тяжче, ніж спокійно вмерти. «Смерти має боятися не той, хто вмірає, а той, хто лишається жити надалі», — мав він звичку проказувати за Епікуром. І цю могутню геніальну людину бачити розбитим калікою, що животіє тільки для більшої слави медицини та на глум філістерів, яких він у свій час так часто нещадно побивав, — ні, в тисячу раз краще так, як сталося: ні, в тисячу раз краще буде, як однесемо ми його післязавтра в домовину, де спить його дружина.

«На мою думку, після всього того, що пережито, іншого результату і сподіватись не можна було; це я знаю краще від усіх лікарів.

«Нехай буде так! *Людство понижчало на цілу голову, до того ж на найбільш геніальну з усіх, які в нього були за останні часи.*

«Рух пролєтаріату піде своєю дорогою, але не буде вже центру, до якого в крітичні хвилини збігалися за допомогою французи, руські, американці й німці, дістаючи від нього виразні й вірні поради, такі поради, які міг давати тільки геній та людина, що найкраще знається на справі.

«Місцевим популярностям та дрібненьким талантам, як що не шарлатанам, розвьязалися руки. Остаточну перемогу забезпечено, але збочення з дороги, тимчасові й місцеві колотнечі, — і без того неминучі, — тепер частіше почнуть траплятися та більше розвиватимуться.

«Хай — ми повинні і це пережити, бо нащо ж ми і на світі живемо? Та це нас і не лякає».

Значіння Маркса в науці.

Заслуги Карла Маркса в історії науки величезні.

Наукова сістема Марксова це сінтез наукового спостерігання фактичного розвитку сучасного суспільства та практичного руху робітничої кляси, що стала до боротьби за своє визволення. Для того, щоб установити нарешті свій власний світогляд, Марксові довелося використати всі здобутки буржуазної науки, яких вона досягла до нього по всіх сферах людського знання: англійську клясичну економію та теорії фізіократів, твори англійських і французьких утопістів, праці французьких істориків доби липневої монархії, німецьку філософію і т. д. Отже, переробивши крітично всі дані буржуазної науки й утопічних сістем, він утворив свою сістему *наукового соціялізму або ж крітичного комунізму.*

До Маркса соціялізм відомий був або в формі утопічних доктрін або в вигляді стихійних розрухів

доведеного до одчаю пролетаріата. Утопісти, крітикуючи, — іноді дуже навіть добре, — сучасний лад, ніяк не помічали іманентної тенденції капіталістичної продукції до підготовлення грунту під розвиток соціалізму, та зовсім не розуміли історичних завдань пролетаріату. А через те вони складали фантастичні пляни суспільного перебудовання та, щоб здійснити їх, звертались за допомогою до всіх соціальних елементів, навіть переважно до гнобительських кляс. Самодіяльність пролетаріату, його політичну, а надто революційну діяльність вони рішуче відкидали. Через це саме вони не тільки не могли об'єднати теорії с практикою, соціалізму з робітничим рухом. а що раз більше відходили від нього в міру того, як робітничий рух зростав і розвивався.

Та й сама робітнича кляса, що до того часу ще не зовсім склалася, стояла на низькому рівні розвитку; вербувалася вона зо спролетарізованого селянства та ремісників; іноді своє назадоволення вона виявляла в формі неорганізованих вибухів, після яких на довгі часи занепадала в маразм. Свого власного пляну перебудування суспільства виставити вона не могла, а тому байдужно ставилася до громадських справ, плентаючись за буржуазією і лишень допомагаючи їй у боротьбі з її ворогами — абсолютизмом та феодальними землевласниками, поневолена буржуазією з боку як політичного так і економичного. Їй, власне кажучи, бракувало ще клясової свідомости, свого власного пролетарського світогляду.

Цей світогляд дав їй Карл Маркс. Звичайно, він не вигадав його з своєї власної голови. Щоб скласти свою сістему, Марксові довелося продумати і крітично розробити не тільки всі здобутки буржуазної науки, не тільки історичний досвід усіх народів і кляс, але й *історичний досвід самого пролетаріату*, досвід, якого робітнича кляса набула в ріжних виявах робітничого руху: досвід англійських руйначів

машин (Леддітів) та страйкарів, досвід тред'юніонів, що боронили професійні інтереси робітників, і чартистів, що боролися за загальне виборче право та за демократізацію політичного ладу; досвід французьких демократів (кустарів) та робітників, що бунтувалися в Ліоні року 1831 та 1834; бланкістів, що організовували таємні товариства та сістематично підіймали повстання, і робітників-республіканців, що добивалися виборчої реформи та «організації праці»; досвід німецьких ремісників-еміґрантів, об'єднаних у спілки Занехаяних та Справедливих і т. д., і т. д. Кожен з цих виявів руху робітничої кляси виставляв якусь соціальну проблєму, кожен з них закладав якийсь камінь до фундаменту майбутнього будинку, кожен розробляв якийсь окремий бік історичного руху пролєтаріату до останнього свого визволення. *Сінтезом цього досвіду*, освітленого яскравим світом крітичного наукового аналізу історичного розвитку, *і є сістема Маркса.*

Сістема ця, що відзначалася щиро практичним характером, спричинилася до радікального перевороту в традіційній соціальній науці встановленням закону історичного розвитку. Суть своєї філософії історії, що стала відома як *економичний* чи *історичний матеріалізм*, Маркс консеквентно подав уже в «Злиднях філософії», докладніше в «Комуністичнім Маніфесті», але клясично стисле формулювання її він дав у передмові до своєї книги «Крітика політичної економії».

Наводимо це знакомите місце:

«Живучи громадою, люде входять між собою в певні, од їхньої волі незалежні продукційні відносини, відносини, які відповідають певному рівневі їхніх матеріальних продукційних сил. Всі ці продукційні відносини складають економичну структуру суспільства, на якій будується правова та політична надбудова, і якій відповідають певні форми громадської свідомости. Від того способу, яким

провадиться матеріальне життя, залежить процес соціального політичного та духовного життя взагалі. Не від людської свідомости залежить їхнє буття, а навпаки, від громадського буття залежить людська свідомість. На певному рівні свого розвитку продукційні сили суспільства перестають одповідати сучасним продукційним відносинам, або, як кажуть юрісти, відносинам власности, серед яких вони до того часу пробували. Вони перестають бути формами розвитку продукційних сил, вони стають для них кайданами. Тоді заходить доба соціальної революції. С переміною економичного фундаменту відразу одміняється і вся величезна будова над ним. Розглядаючи таку революцію, треба завжди мати на увазі ріжницю між матеріальним переворотом в економичних умовах продукції, який можна наперед доволі точно обзначити, і юридичними, політичними та філософськими, словом, ідеологічними формами, в яких люде уявляють собі цей конфлікт, та стають за них до боротьби. Як не можна цінувати окремої людини на підставі того, що вона про себе думає, так само не можна цінувати революційної епохи на підставі її свідомости; навпаки, цю свідомість треба визнавати за результат сучасного конфлікту між суспільними продукційними силами та продукційними відносинами. Жадна громадська формація не загине доти, доки не розвинуться всі продукційні сили, для яких вона дає доволі простору; також нові, вищі продукційні відносини не можуть з'явитися на світ, доки не достигнуть матеріальні умови їх пробування в лоні старого суспільства. Тим-то людство ставить собі тільки такі завдання, які воно може розвьязати, бо як пильніше придивитись, то можна побачити, що саме завдання тільки тоді її ставиться, коли вже настали матеріальні умови, потрібні, щоб це завдання розвьязати, або коли вони, принаймні, пробувають уже процесі виявлення. Взагалі можна за-

ВАСИЛЬ ДУДА

значити такі проґресівні епохи економичного формування суспільства: азіатський, античний, феодальний, та сучасний буржуазний способи продукції. Буржуазні продукційні відносини — це остання антаґоністична форма громадського процесу продукції, антаґоністична не в розумінні індівідуального антаґонізму, але така, що зростає на грунті умов громадського життя індівідуумів. Але продукційні сили, що розвиваються в лоні буржуазного суспільства, утворюють одночасно і матеріальні умови, потрібні для усунення цього антаґонізму. Тим-то цією громадською формацією закінчується передісторія людської громади.»

Маркс завів до сучасної історії розуміння *закономірности*, *принціп еволюції*; принціп цей згодом остаточно запанував у науці (особливо після наукових праць другого генія XIX століття. Чарльза Дарвіна). Але еволюцію Маркс розумів не так, як розуміли її вчені-педанти, що вихваляли повільний розвиток перед непохвальними «раптовими» переворотами. Він довів, що на певнім рівні розвитку еволюція обертається в революцію, і, таким чином, революція стає одним с природніх кілець еволюційного ланцюга; тому то еволюція та революція однаково «природні» та «законні» в історії як природи, так і людства. Витрутивши з історії елємент випадковости, Маркс дав право горожанства историчному *детермінізмові*. Одночасно він викрив таємницю історичного розвитку людства, приклавши до історії методу *матеріалістичного товмачення*, витрутивши, таким чином, ідеалізм з останнього його пристановища. Тільки з цього моменту можливою стала наукова соціологія.

Маркс глянув на людство, як на трудову асоціацію, що впливає на природу та разом с тим міняє свій власний характер під впливом колєктивного трудового процесу. *В розвиткові продукційних сил* він винайшов той істотний фактор, від якого за-

лежать взагалі економичні, а тому й політичні, юридичні та інші відносини між людьми. Він довів, що вся історія людства, після того як розсипалась первісна збудована на родинних звьязках громада, була історією *боротьби кляс*. Ця клясова боротьба, в залежності від умов місця та часу, могла набірати ріжних форм, але суть її завжди була одною: це була боротьба за економичне та політичне панування, за право *експлоатації людини людиною*. До цього часу всю трудящу масу поневолював гурток експлоататорів, до цього часу продукти, вироблені руками людини, панували над нею та поневолювали її. І тільки в останній найновіший період людської історії продукційні сили стільки розвинулися, а експлоатація людини людиною стала так одвертою, що повстала для трудящих спроможність визволитися спід віковічного ярма.

Змалювавши в загальних велетенських рисах послідовну зміну економичних формацій суспільства: первісно - комуністичне, антично - невільниче, феодально-кріпацьке та буржуазне, Маркс з особливою увагою спинився на аналізі останнього, що завдяки Марксові стало відомим у науці як суспільство капіталістичне. Він знайшов закон розвитку цього суспільства, виявив його таємниці, довівши, що капіталістичний лад збудовано на експлоатації найманих робітників-пролетарів клясою капіталістів, буржуазією, що грабує робітника, загрібаючи собі під виглядом *додаткової вартости неоплачену працю робітника*. Він вияснив закони накопичування й концентрації капіталів, довів, що капіталістичний режім, який має своїм кульмінаційним пунктом машинну індустрію, неодмінно веде до скупчення засобів продукції й робітників, до заміни індівідуальної праці колєктивною, та фатально штовхає суспільство на путь заміни індівідуальної анархичної продукції й приватної власности — соціалістичною

організованою продукцією і спільною власностю на знаряддя праці.

С того часу, як знайдено було закони капіталістичної продукції та міни, повстала спроможність для розвитку наукової політичної економії, бо фундамент для неї закладено було ще за часів клясичної школи.

Але особливо великі заслуги Марксові полягають у виясненні історичної долі та історичного завдання пролетаріату.

Маркс висвітлив, як виник та склався сучасний пролетаріат, до чого доводить його велика фабрична промисловість, як капіталізм руїнує його здоровля, родину та давню мораль; але також довів, як разом с тим зростає *свідомість та організація робітничої кляси*, як зміцнюється, що-далі, її поривання до свого визволення. Маркс прослідкував «до певної міри таємну внутрішню війну» між пролетаріатом та буржуазією, починаючи од перших несміливих виявів роз'єднаного протесту аж до соціальної революції, до насильничого усунення буржуазії пролетаріатом, який домагається нанування в державі. Він довів, що ця соціальна революція є неминучим результатом всього попереднього розвитку та силоміць накидається пролетаріатові всією ходою історичного процесу, довів, що вона є об'єктивною *історичною неминучостю*. Тут же Маркс зазначив, що пролетарський рух радікально одзначається од усіх попередніх рухів тим, що всі вони були рухом меншости, або провадились на користь меншости; соціалістичний же рух пролетаріату є самотужним рухом великої більшости на користь великої більшости. «Пролетаріат, як найнижча верства сучасного суспільства, не може стати на ноги та випростатися, не висадивши в повітря всю будівлю з верхніх верств, що складають офіціальне суспільство»; *він не може визволитися, не визволивши разом з собою і всього людства.*

В цьому саме й полягає історична місія пролєтаріату. Цю місію він повинен зрозуміти та підготовитися до здійснення її. Але щоб досягти своєї мети, пролєтаріат повинен здобути собі *клясову свідомість*, та організуватися в *самостійну силу*. Маркс, не то що утопісти, яким і гадки не було про самостійні виступи пролєтаріату, всі надії свої поклав саме на його самодіяльність. Ця самодіяльність повинна одбитися на всіх виявах соціального життя: економичному, політичному та ідейному. Сінтетичне, суцільне розуміння пролєтарського руху, не дало Марксові дійти до аполітизму чи політичного індіферентизму, звичайного усім сістемам утопістів та «щирих» соціалістів. В цьому напрямкові Маркс був під впливом школи політичного радікалізму, яку він пройшов замолоду, а також досвіду французького робітничого руху 30 та 40-х років (особливо діяльність блянкістів) та руху англійських чартистів. Маючи на увазі, що кожна клясова боротьба є боротьбою політичною, Маркс уважав за потрібне організувати робітничу клясу в *самостійну політичну силу*, яка на певній стадії свого зросту *захоплює владу* в державі, встановлює *діктатуру пролєтаріату*, та перебудовує сучасне буржуазне суспільство в соціалістичне. Тільки з цього часу кінчається епоха стихійности та несвідомости в історії людства і починається період свободи та свідомого панування людини над утвореними її колєктивною працею продукційними силами.

Такого ідеала змалював могутній геній Маркса для пролєтаріату, що саме прокидався та ставав до боротьби. Всі сили свого розуму й серця віддав він на справу освіти й організації робітничої кляси, в якій він добачав здоровий революційний елємент сучасного буржуазного суспільства. На цій путі великому борцеві довелося зазнати чимало прикрих розчаровань: крах революційного руху 1848—9 р. р., роспад Інтернаціоналу, побиття Паризької Комуни.

Марксові так і не пощастило дожити до того ужвавлення революційного руху, яке почалося по всіх капіталістичних країнах с кінця 80-х років. Але він дуже добре розумів, що залізна логіка історичної неминучости простує на користь його ідеалові, та що, не вважаючи на тимчасовий спад революційної хвилі, остаточну перемогу все ж таки забезпечено за соціалістичним рухом.

Така ж невдача судилася Марксові і в сфері його наукової діяльности. Що буржуазна наука спочатку сістематично й уперто не добачала його наукових праць, — річ цілком зрозуміла: вона відчувала в них смертний вирок тій клясі, інтереси якої вона боронить. Та тільки в останні часи, коли вже марксізм знайшов собі шлях до широких мас, коли дальше недобачання його втратило всяку рацію, серед буржуазних писак та молодих доцентів повелася мода здобувати собі карьєру беззубою та безталанною крітикою творів Карла Маркса. Але й серед робітничої кляси, для якої Маркс працював цілий свій вік, ідеї його спочатку поширювались надзвичайно туго. Французькі прудоністи дуже здивувалися в 1867 році, тоб-то через 20 років після того, як вийшли «Злидні філософії», коли довідалися від Екаріуса про цей знакомитий твір, де до щенту розбивається вся міщанська мудрість та утопізм Прудона. Навіть «Комуністичний Маніфест» — це євангеліє крітичного комунізму — спочатку не міг розійтися доволі широко, і такий, наприклад, видатний революціонер, як Лібкнехт, довідався про нього тільки після побиття революційного руху 1848—49 р. р.; про масу звичайних революційних робітників нема чого вже й казати. Найбільший та найвидатніший Марксів твір — «Капітал» — також не відразу оцінували його однодумці. І навіть німецька соціаль-демократія, що складалася й розвивалася в найтіснішому ідейному звьязкові з Марксом, не хутко пройнялася його ідеями. Відомо, що ще на-

прикінці 70-х років світогляд її дуже далеко одходив од послідовного та продуманого марксізму.

Остаточну перемогу марксізму серед німецьких соціалістів затвердила аж 1891 року Ерфуртська програма.

Але тепер справа значно змінилася. Правда, більша частина Марксових творів, мимо своєї щирої логічности та ясности думки, не може претендувати на популярність викладу. Щоб їх розуміти, потрібна певна, досить серйозна підготовка та розумова дісціпліна. Та не вважаючи на це, ідеї Марксові поволі простували до голів не одного міліону робітників через соціалістичні газети та брошюри, пропагаторські та агітаційні промови то-що. Таким чином ідеї великого вченого стали придбанням пролєтаріату, бо вони його інтереси виявляли та його поривання формулювали. Тепер ми й не помічаємо, що мимоволі вбіраємо в себе ідеї Маркса та дихаємо атмосферою, пройнятою ними. «Теорія стала матеріальною силою, захопивши маси». Заклався, нарешті, «союз науки та робітників, — каже Ляссаль: міцно з'єднавшись, вони роздавлять у своїх залізних обіймах всі перешкоди, що стоять на шляху до культури». С кождим днем цей союз чим раз тіснішає, с кождим днем ідеї Маркса ширше й глибше проймають людські маси.

Маркс помер, але його справа та його ідеї — невмирущі. І в пантеоні великих людей, що добре попрацювали на користь людства, Карлові Марксові справедливо належить найпочесніше місце.

З М І С Т:

Від в-ва. За браком часу на переробку, цю першу книжку видано правописом редактора. Але надалі „Космос“ додержується правопису У. А. Н., хоч і уважае його поки що тільки за проект.

„КОСМОС"

Україно-Америк. Вид. Т-во

Вийшло з друку:

1. **Ю. Стеклов.** Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16°, 112 ст.

Друкується:

2. **Проф. А. Синявський.** Порадник української мови.

20
1983

3. **А. Богданов.** Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія.

Готовиться до друку:

4. **Горев.** Матеріялізм—філософія пролєтаріята.
5. **Грімзель,** Фізика для реальних шкіл.
6. **Н. Бухарин.** Теорія історичного матеріялізму.

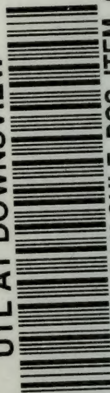
№ 1. 8000 пр. з друкарні Розенталь і Ко. Берлін.

Жовтень 1922.

ПРОЛЕТАРІ

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 02 04 11 001 1